

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Güz/Autumn, 2021, 8 (2), 1261-1289

**ÇOCUKLARA ÖLÜM KONUSUNUN ANLATILMASI İHTİYACINA DAİR DKAB
ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİ**

The Need to Teach Children About Death RCMK on Teacher's Opinions

Vahdettin ŞİMŞEK

Arş. Gör. Dr. Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Din Eğitimi Bilim Dalı, Türkiye. e-Mail: wahsim2021@gmail.com Orcid No: 0000-0002-1653-
335X (Sorumlu Yazar)

Cemal TOSUN

Prof. Dr. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi
Anabilim Dalı, Türkiye. E-Mail: cemal.tosun@divinity.ankara.edu.tr Orcid No: 0000-0002-
9941-4769

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received:	15/10/2021
Kabul Tarihi / Accepted:	22/12/2021
Yayın Tarihi / Published:	30/12/2021
Cilt / Volume:	8
Sayı / Issue:	2
Sayfa / Pages:	1261-1289

Atıf / Cite as: Şimşek, Vahdettin & Tosun, Cemal. "Çocuklara Ölüm Konusunun Anlatılması İhtiyacına Dair DKAB Öğretmen Görüşleri" [The Need to Teach Children About Death RCMK on Teacher's Opinions]. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 8/2 (2021), 1261-1289.

Doi No: <https://www.doi.org/10.17859/pauifd.1024000>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Authors declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD), 8 (2) 2021: 1261-1289
**ÇOCUKLARA ÖLÜM KONUSUNUN ANLATILMASI İHTİYACINA DAİR DKAB
ÖĞRETMEN GÖRÜŞLERİ***

Vahdettin ŞİMŞEK**

Cemal TOSUN***

Öz

Ölüm konusu yetişkinlerin anlamakta ve çocuklara anlatmakta zorlandıkları noktaların başında gelmektedir. Bu zorluğa rağmen çocuklar, ölüm hakkında sorular sorarak bilgi sahip olmak istemekte ve ölüm olgusunu anlamlandırmaya çalışmaktadırlar. Söz konusu durumdan hareketle bu çalışmanın amacı; DKAB derslerinde ölüm konusunun anlatılmasının bir ihtiyaç / gereklilik olup olmadığını DKAB öğretmenlerinin görüşleri çerçevesinde ele almaktır. Çalışmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiş 21 DKAB öğretmenin görüşlerini ortaya koymak için yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formundan elde edilen veriler analiz edilmiş, DKAB öğretmenlerinin hemen hepsi ölüm konusunun DKAB dersinde anlatılmasının bir ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdir. Yapılan analizler sonucunda bu ihtiyaçları 3 temel tema altında toplamak mümkündür. DKAB öğretmenlerine göre ölüm konusunun anlatılması, psikolojik, sosyolojik ve dinî bir ihtiyaçtır. DKAB derslerinde doğru bir pedagojik zeminde yapılacak ölüm hakkında bilgilendirme (Ölüm Eğitimi) öğrencilerin psikolojik, sosyolojik ve dinî ihtiyaçlarını karşılamaya olumlu bir katkı sağlayacak, ölüm kaygısını ve korkusunu azaltmaya da imkan tanıyacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Ölüm Eğitimi, Ölüm Kaygısı ve Korkusu, Psikolojik ve Sosyolojik İhtiyaç, Dinî İhtiyaç.

The Need to Teach Children About Death RCMK on Teacher's Opinions

Abstract

The issue of death is one of the points that adults have difficulty understanding and explaining children. Despite this difficulty, children ask questions about death and want to know about death and want to make sense of it. Based on this situation, the aim of

* Bu çalışma, "DKAB Öğretmenlerine Göre Din Derslerinde Ölüm Eğitimi" başlıklı doktora tez çalışması esas alınarak hazırlanmıştır. / This study has been prepared on the basis of the dissertation titled "Death Education in Religious Classes According to Religious Culture and Ethics Teachers."

Makale Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Alt Etik Komisyonunun 12/07/2019 tarih ve 301 sayılı kararı ile Etik Kurul İzni alınmıştır.

Makalede çıkar çatışması olmadığına ve makalenin hazırlanmasında herhangi bir kurumdan maddi destek alınmadığına dair yazarların yazılı beyanı bulunmaktadır.

** Arş. Gör. Dr. Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi Bilim Dalı, Türkiye. e-Mail: wahsim2021@gmail.com Orcid No: 0000-0002-1653-335X

*** Prof. Dr. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi Anabilim Dalı, Türkiye. E-Mail: cemal.tosun@divinity.ankara.edu.tr Orcid No: 0000-0002-9941-4769

this study is to consider whether it is a necessity to explain the issue of death in Religious Culture and Moral Knowledge lessons within the framework of the opinions of RCMK teachers. In the study, qualitative research method was used, the semi-structured interview form was used to reveal the views of 21 RCMK teachers. The data obtained in the interview form were analyzed, and almost all RCMK teachers stated that it is a necessity / need to explain the death in the RCMK course. As a result of the analyses, it is possible to classify these needs under 3 basic themes. It is a psychological, sociological and religious need to explain the subject of death to RCMK teachers. Informing about death (Death Education), which will be carried out on the correct pedagogical basis in the RCMK courses, will make a positive contribution to meeting the psychological, sociological and religious needs of students, will allow reducing anxiety and fear of death.

Keywords: Religious Education, Death Education, Death Anxiety and Fear, Psychological and Sociological Need, Religious Need.

Structured Abstract: In many scientific studies that the childhood is a trace that marks the next period of human life and a significantly shaping human's own personality. From the first childhood periods, the most common fears in children are the imaginary creatures such as separation of parents, dark, animals and monster... Although the main source of fear and anxiety in these ages, the fear of death is seen to be even in the 5 year old child. However, from the age of 5-6 years, the child asks "difficult" questions about himself, such as "Who am I?", "Where did I come from?", "Where do I go?", "What is death?" and search for answers. Here the concept of death education emerges. Death education is "education about death that focuses on the human and emotional aspects of death. Though it may include teaching on the biological aspects of death, teaching about coping with grief is a primary focus. ... The main focus in death education is teaching people how to cope with grief."

The issue of death is the topics of not only children but also adults since the first man. Moreover, Death is one of the points that adults have difficulty understanding and explaining children. Despite this difficulty, children ask questions about death and want to know about death and want to make sense of it. Based on this situation, the aim of this study is to consider whether it is a necessity to explain the issue of death in Religious Culture and Moral Knowledge lessons within the framework of the opinions of RCMK teachers. In the study, qualitative research method was used, the semi-structured interview form was used to reveal the views of 21 RCMK teachers. The data obtained in the interview form were analysed, and almost all RCMK teachers stated that it is a necessity / need to explain the death in the RCMK course. As a result of the analyses, it is possible to classify these needs under 3 basic themes. It is a psychological, sociological and religious need.

Although there may be many reasons for anxiety and fear of death, thoughts such as not knowing what will happen at the time of death and after death and the uncertainty of the process related to it, the fear of losing their identity, body, family, control power, the body will disappear, suffer punishment and pain, be alone, worry about those who are left behind, and accountability or inability to answer for people who will be identified as religious are the main reasons. RCMK courses, in which the subject of death is explained by expert teachers on the right ground and will contribute positively to religiosity, can be interpreted as a need for children, adolescents and adults to understand/make sense of life, to eliminate negative psychological conditions such as death anxiety and fear, and to contribute to psychological well-being.

Nowadays, many people tend to throw death out of their lives. According to this person, death is neither a topic for conversation nor something that can be told to children. However, contrary to this idea, children have been greatly affected by the Covid-19 epidemic process, have often encountered death in the wars witnessed by Turkey in its neighbours and in the routine of daily life, and have witnessed this situation closely. The phenomenon of death, which is considered in a social framework and which

children know exists in social life and see but cannot talk about, and which has become a taboo to be talked about in society and families, worries them and makes them difficult to make sense of it. It is thought that eliminating the curiosity of students in the classroom environment by removing it from being taboo will contribute to reducing their anxiety about death, making sense of death, accepting it, making their lives richer and being able to stay strong in possible losses.

The explanations of religions related to death and beyond death, which are perceived as the end of life, can be a function of relieving an individual's fear or anxiety about death. According to most of the teachers participating in the study, there is both a religious justification for teaching the subject of death in the classroom and a religious basis for teaching the subject. They believe that teaching the subject of death, which is one of the main subjects of religion in DKAB courses, is the natural purpose of the course. The topic of death can be related to almost all topics in the RCMK courses, as well as the topic of death can be raised with students' questions about death. According to the teachers, another element that reveals the religious basis of the need to teach the subject of death is superstitious religious information that creates fear and anxiety about death and there is also a lot of such superstitious information in the minds of children, and this information can create negativity. Therefore, it is a need to provide religious information about death. Teachers believe that providing accurate information about death with a teaching that will be done helps to eliminate the anxiety and fear of their child. Studies have also shown that religious beliefs and practices reduce the fear of death in many of the studies conducted on religiosity and death anxiety, confirming this need. Informing about death (Death Education), which will be carried out on the correct pedagogical basis in the RCMK courses, consequently will make a positive contribution to meeting the psychological, sociological and religious needs of students, will allow reducing anxiety and fear of death.

Keywords: Religious Education, Death Education, Death Anxiety and Fear, Psychological and Sociological Need, Religious Need.

GİRİŞ

Çocukluk çağının, insan hayatının sonraki dönemlerine iz bırakan ve insanın kendi kişiliğini büyük ölçüde şekillendiren bir zaman dilimi olduğu birçok bilimsel çalışmada ortaya konulmuştur.¹ İlk çocukluk dönemlerinden itibaren çocuklarda en sık rastlanan korkular ebeveynlerden ayrılma, karanlık, hayvanlar ve canavar gibi hayalî yaratıklardır.² Bu yaşlarda korku ve kaygının ana kaynağı olarak belirtilmesi

¹ Hasan Bacanlı, *Eğitim Psikolojisi* (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 23. Basım, 2012); Sue Bredekamp, *Erken Çocukluk Eğitiminde Etkili Uygulamalar*. çev. Hatice Zeynep İnan-Taşkın İnan. (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016); Catherine E. Snow -Susan B. Van Hemel, *Early Childhood Assessment Why, What, and How*, National Research Council Consensus Study Report, (Washington: The National Academies Press. 2008); John Wiley - Salkind N.J Sons., *Child Development*, (New York: The Macmillan Psychology Reference Series, 2002); Nuray Senemoğlu, *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim. Kuramdan Uygulamaya*. (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 21. Basım, 2012); Pınar San Bayhan-İsmihan Artan, *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*, (İstanbul:Morpa Kültür Yayınları, 2009), 1; Hatice Ergin - S Yıldız Armağan, *Gelişim Psikolojisi*, (Ankara: Nobel Kitap, 2014); Helen Bee - Denise Boyd, *Çocuk Gelişim Psikolojisi*, çev. Okan Gündüz, (İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2009).

² Eleonora Gullone, "The development of normal fear: A century of research", *Clinical Psychology Review* 20/4(2000), 429-451; Schonfeld DJ- Kappelman M. "The impact of school-based education on the young child's understanding of death", *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*, 11/5 (Oct), 247-252; Warren, S. L.,-Sroufe, L. A., "Developmental issues". ed H. Ollendick, J. S. March), *Phobic and anxiety disorders in*

de ölüm korkusunun 5 yaşındaki çocukta bile var olduğu tespit edilmiştir.³ Bununla birlikte, daha 5-6 yaşlarından itibaren çocuk kendisi hakkında “Ben kimim?”, “Nereden geldim?”, “Nereye gideceğim?”, “Ölüm nedir?” gibi “zor” sorular sormakta ve cevap aramaktadır.⁴ Söz konusu soru ve sorgulamalar ile birlikte bu dönemde çocukların edindiği birçok tecrübenin yanında ebeveyn, akraba, yakın arkadaş, dost hatta sahip olduğu hayvanın kaybı yani ölümü de sıklıkla yaşadıkları bir deneyimdir. Yaşanılması kaçınılmaz bu acı tecrübe hakkında öncesinde ve sonrasında doğru bilgilendirilmez ise bu durum çocuğun ileriki dönem yaşantılarında üstesinden gelmesi oldukça zor bir durum haline dönüşecektir. Dolayısıyla temelde ölüm, bu olgunun çocuklar ve yetişkinler üzerinde çeşitli davranışsal etkisi olan ölüm algısı, ölüm korkusu ve ölüm kaygısı gibi durumların çocuklar özelinden başlanarak ele alınması önemli bir problem alanıdır.

Ölümün ne olduğu konusu sadece çocukların değil ilk insandan beri yetişkinlerin merak ettiği konuların başında gelmektedir. Sanayi devrimiyle birlikte insanlar ölümlerine mesafe koymuş; hatta mezarlıkları şehirlerin dışına çıkararak ölümü hayatlarının dışına atmaya çalışmışlardır Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle II. Dünya savaşı sonrası, psikolog veya davranış bilimcileri ölümü ve ölüme yönelik tepkisel davranışları bilimsel yöntemler ile açıklamaya odaklanmıştır. Yaptıkları çalışmalar ile Levinton, Kastenbaum ve Doka⁵ ölümün bir tabu olmaktan çıkmasına katkı sağlamıştır. Onlara göre günümüz dünyasında yeniden ölümün anlatılmasının yani ölüm hakkında bir eğitim (ölüm eğitimi) yapılması gereklidir.⁶

Ölüm eğitimi ya da ölüm konusunun öğretiminin gerekliliği sadece belirtilen gerekçelerle sınırlı değildir. Covid-19 virüs tehdidi gibi dünyayı saran salgın hastalıklar nedeniyle ölümler artmış; çocuklar, ergenler ve yetişkin kimseler ölüm haberleriyle eskiye nazaran daha çok karşılaşmaya başlamışlardır. Böylesi bir durum, doğal olarak, insanlar arasında ölüm ve hayat çizgisinin tekrar gündeme gelmesine ve ölüme dair korkular ile kaygılarda belirli bir artış yaşanmasına neden olmuştur.⁷

children and adolescents: A clinician's guide to effective psychosocial and pharmacological interventions, (Washington DC: Oxford University Press., 2004), 92-115.

³ Peter Muris vd., “Fears, Worries, and Scary Dreams in 4- to 12-Year-Old Children: Their Content, Developmental Pattern, and Origins,” *Journal of Clinical Child Psychology*, 29/1(2000), 43-52.

⁴ Beyza Bilgin, *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. (Ankara: Gün Yayıncılık, 1998), 98-106; Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*, (Ankara: T.D.V.Yayıncılık, 1990), 78-82.; Tuncay Karateke, *Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri*, ed. Hasan Dam, *Din Eğitimi*, (İstanbul: Lisans Yayıncılık, 2019), 35.

Dan Levinton “The scope of death education”, *Death Education*, 1/1(1977), 41-56.; Peter Koestenbaum, *Ölüme Yanıt Var mı?*, Çev. Yılmaz Akgünlü, (İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 1998); Kenneth Doka vd., “Productivity in Thanatology: An International Analysis”. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 4/73(2016) 340-354.

⁶ Tanhan, Fuat, Arı İnci Figen, *Ölüm Eğitimi*, (Ankara, Pegem Akademi Yay., 2009), 82.

⁷ Bakınız: Prof. Dr. Veysel Bozkurt’un Covid-19 pandemi sürecinde *Pandeminin Toplumun Ruh Hali ve Aile İlişkileri Üzerindeki Etkisi* başlıklı 9129 katılımcıyla

Oluşan bu korku ve kaygıyı gidermek ya da azaltmak ölümü ve ölüm eğitimi konusunun anlatılmasının ne kadar gerekli olduğunu ortaya koymuştur. Bu noktada, “Ölüm konusunu anlatmaya ihtiyaç var mıdır?” sorusu temelinde çalışmamız ile her bireyin bir yönüyle merak ettiği kaçınılmaz olan ölüm olgusuyla ilgili DKAB ve diğer derslerde bir öğretim yapılmasına dair ihtiyacın olup olmadığını DKAB ders öğretmenlerinin görüşleriyle ortaya koyulma amaçlanmıştır.

1. Yöntem

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde ölüm konusunun öğretimini hem literatür taramasına hem metin analizine (DKAB öğretim programı ve DKAB ders kitapları) hem de öğretmenlerin görüşlerine dayalı olarak ortaya koymaya çalışan bu araştırma, nitel araştırma yaklaşımına dayalı bir durum çalışmasıdır. Nitel araştırma yöntemleri gözlem, görüşme ve metin analizi gibi veri toplama araçlarının kullanılmakta; tutum, davranış, deneyim, algı ve olayların kendi doğasında, gerçekçi ve bütüncül bir yaklaşımla ele alındığı; katılımcılardan fikir edinmeye çalışılmaktadır. Çalışma için nitel araştırma çeşitlerinden biri olan durum çalışmasının desenlerinden bütüncül-çoklu durum deseni tercih edilmiştir. Durum çalışmasının, diğer çalışma türlerinden farklılığı “nasıl” ve “neden” sorularını temele alarak bir olgu ya da olayın derinlemesine incelenmesi ve “bağlamsal açıklama” yapılmasıdır.⁸ Bu noktada durum çalışmasının en temel özelliği bir ya da birkaç durumun derinliğine araştırılmasına imkân vermesidir. Diğer bir ifadeyle bir duruma ilişkin ortam, bireyler, olaylar, süreçler gibi etkenleri bütüncül bir yaklaşımla araştırılmakta; bu etkenlerin araştırılan durumu nasıl etkiledikleri ve ilgili durumdan nasıl etkilendikleri üzerine odaklanmaktadır.⁹ Bununla birlikte araştırmaya katılan DKAB öğretmenlerinin ölüm olgusunu kendilerinin nasıl anladıklarını, açıkladıklarını ve yorumladıklarını derinlemesine belirlemek amacıyla “durum çalışması” deseni / modeli ile yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır.

gerçekleştirilen çalışmada Nisan 2020’de ölümden korkma oranı %28 iken bir sonraki yıl Nisan 2021’de bu oran %42’ye çıkmıştır. <http://veyselbozkurt.com/2021/05/06/pandeminin-toplumun-ruh-hali-ve-aile-iliskileri-uzerindeki-etkisi/> (Erişim: 29.06.2021)

- ⁸ John W. Creswell, *Nitel Araştırma Yöntemleri. Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*, çev. M.Bütün-S. B. Demir, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2. Basım, 2015), 69-111.; Sharan B. Merriam, *Nitel Araştırma*, ed ve çev. S. Turan, (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2013), 220-222.; Michael Quinn Patton, *How to use Qualitative Methods in Evaluation*, (London: Sage Publication, 1978), ed.R. E. Y. Lincoln, *Handbook of Qualitative Research*, (CA: Thousand Oaks-Sage Publications, 2nd edition, 2000), 435-454.; Ali Yıldırım -Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemi*, 6.baskı, Ankara, Seçkin Yay. 6.basım, 2006); Robert K. Yin, *Case Study Research: Desing and Methods*, (CA: Thousand Oaks and Sage Publications, 4th ed, 2005), 141-151.; Robert K. Yin, *Qualitative Research From Start to Finish*, (New York: The Quilford Press, 2011); Robert K. Yin, *Case Study Research: Desing and Methods*, (Los Angelos: Sage Publications, 5th ed, 2014), 96-101.
- ⁹ Yıldırım -Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemi*, 77.

1.1. Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma gurubunu, 2019-2020 Eğitim ve Öğretim yılında Ankara ve Kırıkkale ili ve ilçelerinde ve farklı okul türlerinde görev yapan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmenleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda araştırma kapsamında 21 öğretmen ile görüşülmüş ve araştırma sürecinde elde edilecek verilerin genişliği ve derinliği dikkate alındığında, örnekleme dâhil edilmiş birey sayısının yeterli olduğu düşünülmektedir.(EK 1) Araştırmaya 13'ü kadın ve 8'i erkek olmak üzere toplam 21 öğretmen katılmıştır. Görüşmeye katılan öğretmenlerin 4'ü 1-5 yıl, 7'si 6-10 yıl, 7'si 11-15 yıl, 2'si ise 26-30 ve 1'i 30 yıl üzeri mesleki hizmet / görev tecrübesine sahiptir. Öğretmenlerin mezuniyet durumu incelendiğinde öğretmenlerin 14'ü İlahiyat Fakültesi, 5'i ise İDKAB, 1'i İslami İlimler Fakültesi, 1'i Yüksek İslam Enstitüsü mezunudur. Ölüm konusuyla ilgili olarak son 1 yıl içerisinde birinci derecede yakını kaybeden öğretmen sayısı 8 iken, herhangi bir kaybi olmayanların sayısı ise 13'tür. Veri toplama aracı için etik kurul¹⁰, uygulama için ile Milli Eğitim Bakanlığı Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğünden¹¹ gerekli izinler alınmıştır. Ayrıca araştırma için öğretmenlere gönüllü onam formu imzalatılmıştır.

1.2. Verilerin Toplanması ve Analizi

DKAB dersi öğrenme ve öğretme sürecinde ölüm eğitimine veya ölüm konusunun öğretilmesine ihtiyaç olup / olmadığı tespit edilmesi ve öğretmenlerin görüş ve yaklaşımlarının nitel olarak betimlenmesi amacıyla veri toplamada "literatür tarama / doküman incelemesi" ve "görüşme" teknikleri kullanılmıştır. Söz konusu literatür taramasından ve alınan eğitim sonucunda elde edilen veriler bir araya getirilmiş, çalışmanın kuramsal çerçevesi belirlenmiş, hem teorik hem de pratik bağlamda din eğitiminde ölüm eğitiminin mümkünlüğü, gerekliliği konusu ortaya konulmaya çalışılmış, sonucunda önce taslak görüşme soruları, ardından 6 temel soru ve sondaj sorular ile birlikte yaklaşık 25 sorudan oluşan *Öğrencilerin DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretimine Yönelik Durumlarının Belirlenmesi Görüşme Formu* başlıklı yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. *Öğrencilerin DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Öğretimine Yönelik Durumlarının Belirlenmesi Görüşme Formu* sayesinde elde edilen veriler MAXQDA 2018 nitel veri analizi programıyla analiz edilmiştir. Yapılan betimsel analiz sonucunda araştırmanın *Kodları, Alt Başlıkları, Kategorileri* ve bu doğrultuda *Temalar* oluşturulmuştur.

¹⁰ Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurulu Başkanlığının 12.07.2019 tarihli ve 301 nolu karar.

¹¹ Milli Eğitim Bakanlığı Yenilik ve Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü 20.08.2019 tarih ve E.15041873 sayılı izin yazısı.

2. Teorik Çerçeve: Ölüm Konusunun Öğretimi (Ölüm Eğitimi)

Ölüm eğitimi, ölümlle ilgili bireylerin kişisel farkındalığın artırılması, ölümlle ilgili mevcut olumsuz yaklaşımların olumluya çevrilmesi sürecidir.¹² Ölüm konusunun belli bilimsel metotlarla incelenip, eğitim programlarıyla anlatılması ölüm eğitimi alanının konusudur. Ölüm ile ilgili insanların zihnindeki olumsuz tutumları en aza indirme ölüm eğitimi en önemli amaçlarından sayılabilmektedir. Ölüm eğitiminin kime, nerede, nasıl verilebileceğiyle ilgili yapılan çalışmalarda hedef kitlesi olarak başta üniversite öğrencileri¹³, hasta bakımıyla ve ölmekte olanlar ile ilgilenen profesyoneller¹⁴ ve ortaokul ve lise döneminde eğitim alan çocuklar¹⁵ tercih edilmiştir. Çünkü çocuklar internet, sosyal medya, basın yayın ve içerisinde buldukları sosyal çevrelerinde ölümlle ilgili bilgi yığına maruz kalmakta, buna rağmen çoğunlukla aile ortamında ölüm konusu hakkında tam ve gerçek anlamıyla bilgi sahibi olamamaktadır. Bu durumda çocuğun aile ortamında yoksun kaldığı ölüme dair bilgi verme görevi okula ve okul disiplinlerine düşmektedir.

Ölüm eğitimi hangi düzeyde ve hangi amaçla verilirse verilsin, ölüm eğitiminin bazı boyutları / özellikleri taşıması gerekmektedir. Ölüm eğitiminde öğretmen veya öğrencilerin, ailelerin ve eğitimcilerin bu eğitimle birlikte ölümün anlamını keşfetmeye yönelik çalışmalar yapmak zorunda olduğunu belirtilmektedir.¹⁶ Corr, ölüm eğitiminin dört boyuttan oluşması gerektiğini belirtmektedir. Bunlar bilgi, duygu, davranış ve değerlendirme boyutudur.¹⁷ Bu boyutlar doğrultusunda, Tanhan

¹² Fuat Tanhan, *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bilim Dalı, Ankara, Doktora Tezi, 2007), 187.

¹³ Charles A. Corr, "A model syllabus for death and dying courses", *Death Education*, 2/1(1978), 433-457.; Dan, "The scope of death education", *Death Education*, 47.; John D. Morgan, "Death education as a liberal art", *Death Education*, 8(1984,) 289-297.

¹⁴ Derek Doyle, "Hospice: An education center for professionals", *Death Education*, 6(1982), 213-226.; Lucille F. Zelinsky -James A. Thorson, "Educational approaches to preparing social work students for practice related to death and dying", *Death Education*, 6(1983) 313-322.

¹⁵ David W. Berg, George G. Daugherty, *Teaching about death*. ed. J. L. Thomas, *Death and dying in the classroom: Readings for reference*, (Phoenix: Oryx Press, 1984), 48-49.; Toni Dahlgren, Iris Prager-Decker, *A unit on death for primary grades*, ed. J. L. Thomas, *Death and dying in the classroom: Readings for reference*, (Phoenix: Oryx Press, 1984), 43-45.; Hedda Sharapan, "Mister Rogers' Neighborhood: Dealing with death on a children's television series", *Death Education*, 1(1977), 131-136. Akt. Christine M. Moore, "Teaching about Loss and Death to Junior High School Students", *Family Relations*, 38/1(1989), 4.

¹⁶ Rose M. Somerville, "Death Education: Preparation for Living by Betty R. Green and Donald P. Irish", *The Family Coordinator, Aging and the Family*, 21/1(1972), 132.

¹⁷ Charles A Corr.-Donna M, Corr, *Handbook of childhood death and bereavement*, (Missour: Springer Publishing Co., 1996); F. Hulbert, F., 'Teaching about loss, change and bereavement in the primary school', *Journal of Progressive Judaism* 13(1999), 79.; Elizabet, Kübler-Ross, *There is Life after Death in Death and Dying*, ed. David L. Bender, Richard Hagen, (Minnesota: Greenhaven Press, 1980), 35.

ölüm eğitiminin *Ölüm Kaygısını Azaltma, Yaşamın Değerini Anlama, Ölümü Kabullenme ve Kayıplara Hazırlık* şeklinde 4 temel işlevi bulunmaktadır.¹⁸

3. DKAB Derslerinde Ölüm Konusunun Anlatılmasına Dair Gereklilikler

DKAB derslerinde, özellikle ahiret konusu olmak üzere, konular gereği ya da öğrencilerin sorduğu sorular üzerinden ölüm konusu anlatılmaktadır. Bu yönüyle DKAB derslerinde ölüm konusunun anlatımı Corr'un da ortaya koyduğu ölüm eğitimiyle ilgili daha çok bilgi, ancak kısmen duygu, davranış boyutlarını içerisinde barındırdığı düşünülebilir. Burada araştırmanın temelini oluşturan sorulardan birisi olan şu soru gündeme gelmektedir. *"DKAB derslerinde gerçekten ölüm konusunun anlatılmasına ihtiyaç var mıdır? ya da, "Ölüm konusunun öğrencilere anlatılmasının bir ihtiyaç olup olmadığı noktasında ne düşünüyorsunuz?"* sorusuna araştırmaya katılan öğretmenlerin tamamına yakını, *"Evet, bir ihtiyaçtır."* şeklinde cevap vermiştir. Ancak öğretmenler bu ihtiyacı farklı nedenlere / ihtiyaçlara bağlamıştır. DKAB derslerinde ölüm konusunun anlatımına / öğretimine dair ihtiyaçları elde edilen veriler kodlanması, kategori ve temalar oluşturma doğrultusunda temelde 3 grupta toplamak mümkündür.

Tablo 1: DKAB Öğretmenlerin ölüm konusunun anlatılmasına dair ihtiyacın gerekçeleri temasına ait kodlama işlemi

Tema	Kategori	Kodlar
DKAB Öğretmenlerine Göre DKAB derslerine ölüm konusunun anlatılmasının gerekçeleri	Psikolojik İhtiyaç	Merak, Bilinememezlik, Kabir Azabı, Acı Çekme, Hesap, Ölüm Korkusu ve Kaygısı
	Sosyolojik İhtiyaç	Hayatın Gerçeği, Sosyal Medya, Cenaze Namazı-Törenleri, Savaşlar, Salgın Hastalıklar, Sekülerleşme
	Dinî İhtiyaç	Hurafe Bilgi ve İnançlar, Ahiret, Kıyamet, Haşr, Cennet, Cehennem, Kabir, Sosyal Medya, Hesap Verme

Araştırmaya katılan öğretmenlerin tamamına yakını DKAB derslerinde veya ders dışında ölüm konusunun öğretilmesinin gerekliliğini ve böyle bir ihtiyacın olduğunu ifade etmiştir. Onlara göre ölüm konusunun öğretiminden başlıca nedenlerinden bazıları konunun, psikolojik, sosyolojik ve dinî ihtiyaç boyutudur.

3.1. İhtiyacın Psikolojik Temeli

Psikoloji, bireyin zihinsel düşünme süreçlerinin ve davranışlarının bununla birlikte bu iki durumu etkileyen unsurların sistematik ve bilimsel olarak incelenmesi; elde edilen bulguların bireyin yaşamına yordanmasıdır.¹⁹ Birçok bireyin davranışlarını etkileyen olguların başında onun varlığına tehdit olarak görülen ölüm

¹⁹ Jean Dela Y-Pierre Pichot, "Psikolojinin Tanımları, Metodları ve Komşu Disiplinlerle İlgileri", çev. Erdoğan Fırat, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(1972), 323-343.

gelmektedir. Ölümüne yüklenen anlam bazen bir stres kaynağı, bazen de stresten kurtulmanın yolu görülebilmektedir. Ölüm, din ve dünya görüşünün etkisiyle bazılarında göre bir yok oluş iken bazılarında göre de ölümsüz, sonsuz yaşamın başlangıcıdır.²⁰ Ölüm olgusunun insan hayatının biyolojik, sosyolojik ve psikolojik tüm boyutlarına etkisi bulunmaktadır. Ölüm düşüncesi insan için temel bir kaygı ve korku kaynağıdır ve bu kaygı ve korku, bireyin bütün kaygı-korkularının psiko-dinamik merkezidir. Birçok araştırma, ölüm korkusunun bütün bireylerde evrensel bir korku olduğunu²¹ ve ister genç olsun isterse yaşlı olsun bütün bireylerin varoluşsal temelinde ölüm kaygısının olduğunu²² ortaya koymaktadır. Araştırmaya katılan öğretmenlere göre ölüm eğitiminin, ölüm konusunun anlatılmasının bir ihtiyaç olmasının nedenlerinin en başında öğrencilerin konuya dair meraklarının olması ve bu meraklarının giderilmesinin gerekliliği gelmektedir. Bu noktada öğrencilerin ölüm konusuna yönelik meraklarına dair Ö2, şu ifadeleri kullanmıştır: *“Çocuk öğrendiği bilgileri bir şekilde, ya işte çocuk biraz ona ekleyerek biraz çıkararak böyle çok planlı programlı değil, ama soruyor, merak ediyor. ... Dolayısıyla, böyle bir ihtiyaç var, şiddetle ihtiyaç var...”* Ö5 de merak konusunda benzer şeyleri söylemiştir: *“Yani derste konu ister istemez geçiyor, çocuklar merak ediyor, soruyorlar biz de onların merakını gidermek için anlatmak zorundayız...”* Ö1’e göre de öğrencilerin en çok merak ettiği konuların başında ölüm konusu gelmekte ve bu konunun anlatılması gerekmektedir. O, bu noktada şu cümleleri sarf etmiştir: *“Öğrenciler tarafından merak edilen konular aslında hayatın içinde ve sık hatırlanması gereken şeyler...”*

Çocukların yetişkinler gibi ölümden korkması ve kaygılanmasının nedenlerinin başında ölüm ânının ve ölüm sonrasının bilinmezliği gelmektedir. Öğretmenlerden bazıları ölüm ve sonrasının bilinmezlik durumuna değinerek derslerde öğretilmesinin psikolojik temeline işaret etmektedir. Ö11, ölümün kaygı veren bu bilinmeyen yönünü çocukların çok merak ettiği ve bilinmezliği giderme amacıyla olduklarını şöyle belirtmiştir *“...ölüm konusu yani daha çok bilinmeyen alana dair sorular geliyor. Daha çok soyut kavramlar da diyebiliriz...”* Ölümüne dair öğrencilerin merakına değinen bir başka öğretmen ise Ö8’dir. Konuya dair şöyle söylemiştir: *“Daha çok hani bilinmeyene dair insanda bir merak vardır ya ve bu da psikolojik bir şey sanki bilinmediği için de hakikaten birçok şey üretilmiş, yazılmış çizilmiş dolayısıyla...”* Ölümün korku ve kaygı uyandıran bu bilinmeyen soyut bir olgu olduğuna dair görüş beyan eden bir başka öğretmen ise Ö6’dır. O, şu ifadeleri kullanmıştır: *“Bence çocuklar yeterince korkuyorlar, daha çok hani bilmedikleri şeylerden soyut kavramlardan zaten korkuyorlar...”* Ö4, bilinmezliğe dair şunları söylemiştir: *“Yani mesela ne zaman öleceğimizin hani belli olmaması, biraz da korkutucu yani ben çocuklardan biraz öyle bir şey hissediyorum. Yani belirsizlik durumu onları rahatsız ediyor. Sonunda kader ile bağlantı kuruyorlar. Bu biraz kaygı*

²⁰ Tanhan, Arı İnci, *Ölüm Eğitimi*, 6.

²¹ Mustafa Koç, “Ölüm Psikolojisi II”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 9(2002), 337.

²² Mustafa Koç, “Ölüm Psikolojisi I”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8(2002), 138.

oluşturuyor sanki...” Ö17, ölümün bilinmeyen yönünün çocukları korktuğunu şöyle belirtmiştir: “Çocuk bilmeden bir karanlık kutunun içerisine hapsolmek olarak bilmemeli ölümü. Onun bu ruh halini dikkate almak gerek. Çünkü bilmediği için korkuyor çocuk...” Ö21 de bilinmeyen bir şey olarak ölümün çocukları kaygılandırıldığını vurgulayarak düşüncelerini şöyle söylemektedir: “İşte bu kaygı da bilmemekten kaynaklanan bir kaygı. Ne zaman çocuklar öğreniyor, aaaa bu muymuş diye tepki veriyorlar...”

Araştırmaya katılan birçok öğretmene göre çocukları ölüme dair tedirgin eden diğer bir husus ise ölüm anında ve mezarda acı çekileceğidir. Ö8, öğrencilerin sorularından çocukların acı çekmekten korku duydukları noktasında bir çıkarım yaptığını şu ifadeler ile ortaya koymuştur: *“Ölüm esnasını yani ölüm anını soruyorlar onu başta söyleyim. Özellikle canlarının acıyıp acımayacağını soruyorlar. Bu durum onları acıyıp etkiliyor.”* Benzer sorular ve tepkiler ile Ö12, öğrencilerinden bazılarının gömülme, acı çekmekten korktuklarını belirtmektedir. Ona göre çocukları kaygılandıran ve korkutan da budur. Ö12, gözlemlerini ve düşüncelerini şu şekilde belirtmiştir: *“Hocam, bazı öğrencilerimiz yakılmak istiyor... Sanki gömüldüğünde yılan çıyan gibi fikirler çocukları daha çok korkutuyor. Yakılınca bir anda ölüp, yanıp gidildiğini düşünüyorlar galiba. Hatta birkaç öğrenci sınıflarda yakılmayı tercih ederim dedi. Bu sanki daha acısız bir yöntem gibi geliyor onlara. Ve ölüm süreci çok daha hızlı gerçekleşecek. Dolayısıyla gömülme istemiyor...”*

Ölümün kaygı ve korku oluşturmasının bir diğer sebebi ise ölümden sonra insanın bedeninin ve ruhunun ceza çekeceği konusudur. Araştırmaya katılan öğretmenlerden bazıları da bu konuya temas etmiştir. Ölümden sonra ceza çekeceğine yönelik öğrencilerin düşüncelerine dair gözlemlerini Ö16, şu şekilde anlatmıştır: *“Çocukların ailesi belli bir cemaate veya tarikata mensup ise onların söylemleri radikal diyebileceğimiz şekilde olabiliyor. Ailelerin, çocukların hep düşüncesi ceza çekmek üzerine. Çocukların zihninde merhamet eden bir Allah tasavvurundan daha çok ceza veren, yakan, ceza veren bir Allah tasavvuru var. Çocuklar yine ölünce bir ceza ile karşılaşacaklarını da düşünüyorlar. Bazıları ölümün ceza olduğunu da düşünüyor. Şöyle de bir şey var: Bazı çocuklar öldüklerinde bir ceza göreceklarine inanıyorlar...”*

Ölüm ve ceza yanyana gelince insanlarına aklına ilk gelen cehennemdir. Diğer bir ifadeyle cehennem kavramı kaygı-korku oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Ö3, şunları söylemiştir: *“...hocam, cehennem özellikle cehennem tabii ki çocukların kaygısını artırıyor.”* Benzer gözlemi Ö16 da yaptığını söylemektedir. O, gözlemlerini şu şekilde özetlemiştir: *“...biz öğretmenler olarak çocukların tüm sorularına cevap vermeye çalışıyoruz ama şuna dikkat ediyoruz. Cehennem, kabir azabı gibi kavramlar çocuklar tarafından kötü algılanıyor ve ister istemez korkutuyor...”* Ö5, kaygı ve korkunun kaynağı olarak çocukların cezalandırılacağı düşüncesine sahip olduklarını şu ifadeler ile açıklamıştır: *“Cehennemliklerin durumları, kimlerin cehenneme gideceği ve nasıl bir muameleyle karşılaşacakları onları olumsuz etkilemektedir. Çok fazla bu*

cehennem ve kabir hayatı irdelendiği zaman çocuklar etkilenmekte ve korkmaktadırlar... Yani psikolojileri bundan etkileniyor hocam..."

Öğretmenlerden bazıları, dinî hassasiyetleri olan aileden gelen çocuklarda öte dünyada hesap verme / verememe durumunun da kaygı ve korku oluşturduğunu düşünmektedir. Ö9, hesap verme / verememe düşüncesinin doğurduğu kaygı ve korkuyu şöyle anlatmıştır: *"Çocukların ilk etapta tabii ki biraz korkuları var ölüme dair çünkü hazır değiller ve nasıl öleceklerini ve ne zaman öleceklerini bilmemek belki de onlarda korkuya neden oluyor. İkinci olarak acaba çok günahımız var mı? Öldükten sonra bizim bunu düzeltme şansımız yok diyerek korkuyorlar. Yine Allah'ın huzuruna gittiğim zaman bu konulara nasıl hesap vereceğiz? Nasıl öleceğiz, diye bir korkuları var?..."* Ö10'a göre ise bu korku ailede oluşmaktadır. Ö10, ailenin etkisine dair şunları söylemiştir: *"Bizim çocuklarımızın velileri genellikle muhafazakâr çevreden. Burası da bir imam hatip okulu. Dolayısıyla sınıfta biraz çocukların ölümden daha fazla korktuklarını zannediyorum..."*

Geride kalanların durumunun ne olacağı yetişkinler için endişe / ölüm kaygısı oluşturmaktadır. Bir yönüyle sevdiklerini geride bırakma, kaybetme korkusu denilebilmektedir. Çocuklar ise yetişkinler gibi geride kalanlar için değil, ileride kaybedebilecekleri ebeveynleri nedeniyle ölüm kaygısı yaşayabilmektedir. Bu bağlamda Ö4, küçük çocuklarda gözlemlediklerini şöyle anlatmıştır: *"Yani 3 yıllık tecrübelerimden elde ettiğim kadarıyla daha küçük öğrencilerde böyle yakınlarını kaybetme korkusu var. Özellikle belki anne, babanın ölümünü onlara bir korku veriyor..."* Ö20, eğer çocuk bir kayıp yaşadıysa bu kaygı-korkunun daha belirgin olduğunu şu cümleler ile ifade etmiştir: *"Ölüm çocuklar için çok üzücü bir şey. Özellikle de ebeveynlerden birini kaybetmiş çocuklarda bu üzüntü çok belirgin. Bu çocuklarda bir de şöyle bir duygu oluyor. Diğer ebeveyni kaybetme korkusu. Dolayısıyla Bu çocuklar için ölüm hem üzücü hem de endişe verici bir şey olarak görülüyor..."* Ö14 ise çocukların bir gün ebeveynlerini kaybedecekleri gerçeğiyle yüz yüze geldiklerinde bile kaygılandıklarını belirtmektedir. O, bu konuda şunları söylemiştir: *"...çocuklar ister istemez ölümü düşünüyorlar. Bir gün onların da sevdiklerini kaybedeceğini söylemek onları üzüyor. Dolayısıyla kaygılanıyorlar..."* Araştırmaya katılan bazı öğretmenlerin gözlemlerine göre çocuklar ailerinde ve yaşadıkları çevrede ölüm kaygısı-korkusuna neden olacak birçok olumsuz bilgiye maruz kalmaktadır. Böyle bir düşünceye sahip olan Ö11, şunları söylemiştir: *"Zaten çocuklar evden gelirken bir ölüm korkusuyla yüklenmiş olarak geliyorlar..."* Ö8 de öğrencilerin daha sınıf ortamına gelmeden önce ölüm korkusu ve kaygısına sahip olduğunu belirtmektedir. O, Ö11'i destekler mahiyette şöyle söylemiştir: *"...bazı çocuklarda korkunun oluşmuş olduğunu belirgin şekilde görüyoruz daha siz hiçbir şey anlatmamışken bile. Ölüm mevzusuna tam olarak geçmeden ya da ahiret konusunu anlatmak bazı çocuklarda bir tedirginlik yaratıyor. Hepsi için değil ama bir kısmında böyle durum..."* Çocukların ölüme kaygılı bakışlarının okul dışında oluştuğuna temas eden Ö4, aynı durumla ilgili şu cümleleri kullanmıştır: *"...olumlu bakmıyorlar başta tabii ki ölüme. Yani ölüm, onlar için gerçekten*

kaygılanacak bir şey. Bu yüzden de ben çok yani çok sağlıklı bilgiler aldıklarını açıkçası düşünmüyorum...”

Çocuklarda ölüm kaygısı ve korkusu tek bir gerekçeyle ortaya çıkabileceği gibi bazen lise öğrencilerinde korku ve kaygıyı oluşturabilecek birden fazla etmen olabilmektedir. Böyle bir durumu tecrübe eden Ö12, sınıf içerisindeki gözlemlerini şu şekilde anlatmıştır: *“Çocuklar genellikle iki cevap söylüyorlar. Birincisi hocam o tarafı bilmiyoruz, bu bizi korkutuyor. İkincisi ise o tarafta hesap vereceğiz bu sıkıntı ve bu problem de ölümden kaygılanmamıza neden oluyor. Hatta öğrencilerimizden bazıları yanıma geldi ve hocam biz artık ölmek istiyoruz dediler. Çok şaşırđım ve neden diye sordum? Hocam çok fazla günahımız birikmesin, gençken gidelim ve böylelikle cennete gireriz....”*

Çocuklara ölüm konusunun öğretiminin bir ihtiyaç olduğunu ifade eden öğretmenlerin bir başka gerekçesi ise eğer sınıfta ölüme dair bir öğretim yapılmaz ise bu durumda çocukların okul dışında ölüme dair sorulara cevap arayacak olmalarıdır. Buradaki öğrenmelerin olumsuz sonuçlar doğurabileceğini düşünen Ö11, bu konuda şunları belirtmiştir: *“Evet, kesinlikle bir ihtiyaçtır. Çünkü dönüp dolaşıp konularımız ölüme geliyor. Cennet ve cehennem, ahiret, hesap hepsi bir şekilde ölüme çıkıyor. Hem siz bu konuyu anlatmaz iseniz çocuk dışarıda hurafe birçok bilgiyi kapıyor. Ölüm konusu boş bırakılmaz. Eğer çocuğu sorunlarıyla veya sorularıyla baş başa bırakırsanız, çocuklar soruların cevabını başka yerde arıyor. Bu durum aslında sonrasında çocuklar için çok tehlikeli hâle gelebiliyor...”* Ö12, ise bu konuya dair şunları ifade etmiştir: *“Bence öğretilmesi bir ihtiyaç. Neden ihtiyaç? Bu hayatın gerçeği. Siz vermezseniz çocuk başka bir yerde, bir şekilde duyduklarına inanıyor...”*

Ölüme dair sınıfta bir öğretim yapılmaz ise öğrencilerin başta sosyal medya olmak üzere internet, TV veya aile-çevrelerinden eksik ya da yanlış öğrenmelere ve hurafe bilgi bombardımanına maruz kalabileceklerini düşünen öğretmenler ihtiyacın bu yönüne dikkat çekmektedir. Böyle bir kanaate sahip Ö5, düşüncelerini detaylı bir şekilde ortaya koymuş ve şunları söylemiştir: *“Çünkü doğrusunu anlatmazsak bu sefer gidip işte internette, ne olduğu belirsiz web sitelerden bunları doğru veya yanlış öğreniyorlar genelde yanlış şeyler çok fazla. Bir çocuk, bir genç burada doğru ile yanlış ayırması biraz zor olabiliyor. Bu konu, öğretilmesi gereken bir elzem. Çünkü siz bu konuyu öğretmez iseniz bu çocuk gidecek ondan sonra dizilerden, internetten yalan-yanlış bilgilerle hurafelerle kafasını dolduracak ve böylelikle işte ölüme karşı bir mesafe koyan, korkan insanlar yetiştiriyor...”* Ö12 ise ölüme dair doğru bilgilendirme olmazsa bu boşluğun hurafe bilgiler ile dolduğunu belirtmiş ve düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: *“Önce (hurafe bilgilerin) toplumdan verildiğini düşünüyorum hocam. Yine sosyal medyada bu konuyla ilgili doğru olmadığını düşündüğüm bilgiler var. Hele bir de o bilgiler esprili, şakayla karışık bir şekilde verilirse öğrenciler hemen üzerine atlıyor. Diğer taraftan maalesef toplumsal olarak bir araştırayım, bir okuyayım da zaten yok....”* Ö7, ölüm konusunun öğretiminin gerekliliğini bambaşka bir nedene bağlamaktadır. Ona göre çocuklar olumsuz bir tecrübe yaşamadan bu konulara dair bilgilendirme yapılırsa ilk şoku atlatmış olacaktır. Ö7, bu düşüncesini şöyle ifade etmiştir: *“İnsanın*

ölümü kayıp yaşayarak öğrenmesi, tecrübe etmesi daha zor olur diye düşünüyorum. Yani varlığını bildiğin bir şeyin gelişi birazcık daha hafif olur sanki. Kesinlikle geleceğini bildiğiniz yani var olacağına inandığımız, ölümden sonra bu dünyanın bir gerçeği olduğunu bildiğin şeyle yüzleşmek zor olabilir, zor değildir demiyorum ve korkutur kesinlikle korkutmaz da demiyorum ama en azından belki ilk şoku atlatmak için sonra ya da ilk yaşadığım o işte üzüntüyü atlattıktan sonra daha bu süreci anlamayı kolaylaştırır diye düşünüyorum. Bende öyle oldu. Bence bu anlamda kesinlikle bir ihtiyaç vardır...”

Ölüm konusunun öğretiminin öğrencilerin sorumluluk bilincini artırmak ve kendisine verilen hayatı doğru ve güzel işlerle doldurması gerektiği düşüncesi kazandırmak için bir ihtiyaç olduğunu ifade eden öğretmenler de bulunmaktadır. Böyle bir düşünceye sahip öğretmenlerden birisi de Ö10’dur. Ö10’a göre; *“Ölüm konusunu çocukların her anlamıyla uyanmasına vesile olacaksa bir ihtiyaçtır yani içinde bulunduğu hayatın ve bir gün ölümlerle son bulacağını hatırlayacaksa evet. Çünkü ölüm konusuna ben bir ibretlik olay nazarıyla baktığım için bu anlamıyla anlatılması bir ihtiyaçtır...”* Ö18 ise çocukların sorumluluk bilincinin artırılması amacıyla ölüm konusunun öğretimine dair şunu söylemektedir: *“Çocuğun kendisine çeki düzen vermesi anlamında bir gerekliliktir...”*

3.2. İhtiyacın Sosyolojik Temeli

İnsan doğduğu andan itibaren sosyal bir çevre içinde, çevresindeki herkesle ve her şeyle iletişim hâlinde yaşamını sürdürür. İletişim, hayatımızın her alanındadır. İletişim sayesinde insanlar birbirleriyle ilişkiye geçerler²³ ve bu ilişkiler insana bir şeyler öğretir. Bu öğrenmelerin eğitim literatüründeki karşılığı informal ve bir yönüyle de sosyal öğrenmedir. İnfomal eğitim, bireylerin yaşamlarını sürdürdükleri her ortamda, yani yaşam içinde gerçekleşen bir süreç, insan ilişkilerinin, yani toplumsal etkileşimin bulunduğu her durumda söz konusu olan eğitimi;²⁴ sosyal öğrenme ise başkalarını seyrederek çevreden öğrenme” veya “toplum içinde ve toplum için öğrenme”²⁵ ifadelerine karşılık gelmektedir. Yaşadıkları toplum içerisinde çocuklar farklı sosyal etkileşimleriyle somut ve soyut kavramları, olay ve olguyu, birçok konuyu anlamaya çalışmaktadır. Bu olgulardan bir tanesi de hemen herkesin merak ettiği ve gizemini hep koruyan ölüm kavramıdır.. Araştırmaya katılan öğretmenler, çocukların ölüm konusunda hurafe denilebilecek birçok bilgiyi aile, çevre gibi toplumsal alanlarda öğrendiğine ve bu bilgilerin başta korku, kaygı gibi istenmeyen durumlar oluşturduğuna işaret ederek çocuklara ölüm konusunun öğretilmesinin sosyolojik bir ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Ölüme dair sınıflarda

²³ Sevgin Demirci Fettahoğlu, “Kurum kültürünün halkla ilişkiler çalışmalarına etkisi halkla ilişkiler ve kurum kültürü arasındaki etkileşim”. *Verimlilik Dergisi*, 3(2010), 65.

²⁴ Kadir Aslan, *Öğretmenlik Mesleğine Giriş. Temel Kavramlar*, (İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2003), 13.

²⁵ Mustafa Bayrakçı, “Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4(2007), 199.

bilgilendirme yapılmasının bir başka sosyolojik temeli ise ölümün toplumsal olarak da bir tabu hâline dönüşmesidir.²⁶

Araştırmaya katılan öğretmenlere göre çocuklar ölüm dâhil ilk informal bilgileri genellikle aileden öğrenmektedir. Aile, toplumsal yapının en küçük yapısını oluşturmaktadır. Ailelerin dünya görüşü, öğrenimi, ekonomik durumu ve dine bakışı ölüme dair düşünceleri şekillendirmektedir. Bu düşünceler süreç içerisinde ebeveynlerden çocuklara aktarılmaktadır. Bazen doğru olmayan bilgiler, çocuklara anlatılması uygun olmayan şekliyle verilebilmektedir. Bu konuda Ö2, şu ifadeleri kullanmıştır: *“Konuyu çocuk daha çok aileden öğreniyor, oradan gelen bilgilerin bazısını destekler mahiyette bazılarını geride bırakmak suretiyle veya düzelterek ben o şekilde bir eğitim yapmayı tercih etmekteyim...”* Ölüme dair ailede olumsuz öğrenmeler olduğunu belirten bir diğer öğretmen ise Ö11’dir. O, şöyle demiştir: *“Maalesef bazı öğrencilerimizde korkunç diyebileceğiniz ön bilgiler var. İşte aile tarafından veya çevresinden o yaş grubuna anlatılmayacak birçok bilgi var. Mesela 5. sınıf bir öğrencimiz hocam kabirde sevmediğimiz hayvanlar bize musallat olacakmış. Kabirde cehennem melekleri, zebaniler bizi cezalandıracakmış, azap görecekmişiz...”* Ö11, konuşmasının devamında ölüm konusunda bilgilendirme noktasında bazen ailelerin kontrolü kaybettiğini ve bunun sonuçlarının olumsuz olabileceğini şu ifadeler ile belirtmektedir: *“Yani bizim sınıfta anlatmadığımız birçok şeyi çocuk etrafından, ailesinden öğrenmiş olarak sınıfa getirmektedir. Buradan hareketle çocukların aileden veya çevreden ölüm ile ilgili bilgilerin çoğunluğu yanlış diyebilirim. Çok fazla öğrencide değil ama her sınıfta benzer durumla karşılaşyoruz...”*

Ölüm konusunun öğretiminin sosyolojik bir başka boyutu ise ailelerinde bir şekilde çocukların ölüme şahit olmaları ve ölüme dair farklı tecrübeler kazanmalarındır. Öğretmenlere göre söz konusu durumlar ölüm konusunun sınıfta / derste anlatılmasının bir başka sosyolojik temelini oluşturmaktadır. Çünkü öğretmenlere göre çocukları bu tür durumlardan uzak tutmak mümkün değildir, çocukları hayatın bir gerçeği olan ölüm tecrübesinden uzak tutarak ölümü yok saymak da doğru değildir. Böyle düşünenlerden Ö13, şunları belirtmiştir: *“Hocam tabii ki ihtiyaç var çünkü haberlerde ölümle ilgili birçok haber görüyorlar. Etrafından görüyor, arkadaşlarından görüyor mesela geçen sene bir öğrenciniz mezuniyetine 2 ay kala vefat etti bunların hepsi yakinen ölümü, kaybı tecrübe etti çocuklar. Bu çocuk ani bir kaza sonucu öldü ve arkadaşları bu duyguyu derinden yaşadılar, hissettiler...”* Benzer şekilde çocukların ölümü sosyal hayatın içerisinde tecrübe edebileceğini dolayısıyla ölüm konusunun öğretiminin bir ihtiyaç olduğunu belirten bir başka öğretmen ise Ö16’dır. O, düşüncelerini şöyle beyan etmiştir: *“Öğrenciler, çocuklar bu konudan haberdarlar hocam. İşte evlerinde bir cenaze olabiliyor veya mevlit, hatim duası gibi cenazenin arkasından yapılan işlemlere şahit oluyorlar. Bunları yaşayan çocuklar veya görenler bu konulara duyarlı oluyorlar. Dolayısıyla anlatmak gerek...”* Ö7

²⁶ Zülküf Kara, “Ölüm Sosyolojisi: Hijyenik Ölümlerden Modern Ölüm Tipolojilerine”, 21. <http://www.sdplatform.com/Dergi/889/Olum-sosyolojisiHijyenik-olumlerden-modern-olum-tipolojilerine.aspx> (Erişim: 01.02.2020)

ise ölümün sosyal hayatın içerisinde bir olgu olduğunu, çocukların bir şekilde bunu tecrübe edeceğini dolayısıyla konunun anlatılmasının bir ihtiyaç olduğunu şu ifadeler ile belirtmiştir: *“Çocuk görmeyecek mi sokakta, bir caminin önünden geçtiğinde? Atıyorum çok basit babasıyla bir cuma namazına gittiğinde denk gelebilir, atıyorum, mahallesinden, ailesinden çok yakın bir akrabasını kaybedebilir ve bunları görecek çocuk. Sadece belki işte orada dediğim gibi doğru bir rehberin olması işi kolaylaştıracaktır. Yine bana göre televizyonda, internette, sosyal medyada bunların çok daha fazlasını görüyor. Şu anki çocukların hiçbirinde bence bunlar ciddi böyle korku oluşturacak unsurlar değil. Bazı çocuklar sadece ölüm temalı oyunları var. Dolayısıyla çocukları bundan uzak tutamayız...”* Ö9, ölüm konusunun öğretiminin sosyolojik ihtiyacını Türkiye'nin değişen sosyolojik yapısı ve Suriyeli mülteciler üzerinden temellendirmektedir: O bu konuda şunları söylemiştir: *“Çok yakınlarını kaybedenler var. Annesini veya babasını. 7. sınıfta mesela mülteci öğrencilerimiz var, Suriyeli. Onların yakın çevresinde gördükleri var. Ne kadar da olsa ölüm hayatımızın içerisinde...”*

Çocukların yaşamış oldukları sosyal tecrübeler sonunda ölüme dair yanlış bazı öğrenmelere dikkat çeken Ö15 şöyle söylemiştir: *“Hocam muhakkak bu çocuklar bir yakını kaydediyor veya ölümü tecrübe ediyorlar. Yani ilk başta aileden, etrafından ya da bir cenazeden ölüm konusunu öğreniyorlar. Buradan bir fikir edinen çocuk sonrasında internette video izliyor, resim görüyor, arkadaşlarından da duyuyor. Ya da etrafında şehir efsanesi gibi ölümle ilgili hikâyeler duyuyor, bunlara inanıyor. Böyle başlıyor süreç aslında. Doğruyu yansıtıyor mu diye sorarsanız eğer kısmen doğruları yansıtıyor. Ama genellikle hurafe bilgiler olabiliyor. Çünkü çocuk kaynağını yanlış yerden alınca ister istemez içerisinde yalan yanlış bilgiler olabiliyor...”* Yine ölüm konusundaki çocukların merakları ve bunun sonucunda konuya dair cevap arama süreci sadece aile içerisinde kalmadığı devamında başka mecralara yöneldikleri ve sonucunda olumsuz, kaygı verici bilgilere sahip olabileceklerini belirten Ö5, şunları ifade etmiştir: *“Ailelerinden öğreniyorlar genellikle, yine çevreden de öğreniyorlar, bir de sosyal medya. Genellikle kitap okuma kültürü çok yaygın değil, nadiren böyle. Yani diyeceğim odur ki çocuk her konuda olduğu gibi televizyon veya internetten acayip etkileniyor. Doğru veya yanlış bilgiler edinebiliyor. Bu ölüm konusunda da böyle...”* Çocukların ölüm konusunda sosyal medyada bazı yanlış öğrenmelerine şahit olduğunu ifade eden ve ölüm konusuyla ilgili sosyal medyanın çocuklar üzerinde önemli bir etkisi olduğunu düşünen Ö3, şunları söylemiştir: *“Özellikle işte sosyal medya dediğimiz medyanın yaygın olması sebebiyle çocuklar çeşitli platformlardan öğrenmeye çalışıyorlar, genellikle olumsuz platformlardan bunu öğrenmeye çalışıyorlar zaten bizim anlattığımız zıt bir fikri olan veya bilgisi olan öğrenci muhakkak o konuyu soruyor. Ben şurada şöyle izlemiştim, şöyle şöyle diyorlardı şeklinde değişiyorlar...”* Ö6 ise bazı sosyal medya paylaşım sitelerinde yer alan ölüm ile ilgili videoların çocukları korkuttuğunu dolayısıyla sınıfta bu korkuların giderilmesine katkı anlamında bu eğitimin bir ihtiyaç olduğunu şu ifadeler ile ortaya koymuştur: *“Ölüm konusunda takıntıları var çünkü iletişim teknolojilerinde buna maalesef günümüzdeki sinema,*

internet, youtube falan gibi yerlerde çok fazla gereksiz ve anlamsız videolar yayımlandığı için çocukların da merakları ve korkuları biraz yüksek olabiliyor..."

Araştırmaya katılan öğretmenlere göre çocuklara ölüm konusunun okulda öğretilmesi gerektiğinin bir diğer gerekçesi ise günümüz dünyasında insanların ölüme dair düşünce ve anlayışlarının değişmesidir. Günümüz modern dünyası ölümlü, insanların hayatından uzak bir yerde, hastane odasında ya da bir bakımevinde gerçekleşen bir olgu olarak değerlendirmektedir.²⁷ Dolayısıyla ölüme yönelik değişen tutum ve anlayışlar, aile ortamına yansımakta ve çoğu ebeveyn ölümü çocukların yanında konuşulamayacak bir tabu hâline getirmektedir.²⁸ Öğretmenler, toplumsal hayatta ölümü yok sayma bağlamında ortaya çıkabilecek olumsuzlukları önlemek için ölüm konusunun öğretilmesinin ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Bu noktada Ö16, şunları zikretmiştir: *"Ama bazı çocuklar da bu konuları çok bilmiyorlar. İşte eskiden ki gibi artık ölümler evde gerçekleşmiyor. Hastane ortamında oluşuyor, hastalanan bir kimseyi ambulans çağırıp hastaneye gönderiyorlar. Ölümler buralarda gerçekleşiyor. Dolayısıyla çocuklar çok şahit olmuyorlar. Ama etrafındaki arkadaşlarından, sosyal medyadan bu konuya dair bir şeyler duyuyorlar ve merak ediyorlar. Bu çocuklar da soru soruyorlar. Her ne kadar kendi deneyimlemese bile etrafında duyduklarından merak edip soruyorlar..."* Değişen duruma işaret eden bir başka öğretmen olan Ö15 söz konusu algı değişimine dair Ö15, şu ifadeleri kullanmıştır: *"...Çünkü eskiden evlerde ölüm daha çok anlatılıyordu. Şimdilerde gündeme bile almıyoruz. Çocukların bu konuları bilmesi gerekir, çocuğun annesi veya babası vefat ediyor ama cenazede ne yapacağını bilmiyor....* Bazı ailelerin ölümü yok saymasıyla ilgili olarak benzer ifadeler kullanan Ö16 ise şunları söylemiştir: *"...hayata bakışları farklı bazı aileler ölüm konusunu yok sayıyorlar, evde hiç gündeme getirmiyor. Sanki hiç ölmeyecekler gibi çocuklara bir hayat sunuyorlar..."* Ölüm konusunun öğretiminin sosyal bir ihtiyaç olduğunu 4. sınıf özelinde ifade eden Ö20, görüşlerini şöyle belirtmiştir: *"4. sınıf çocukları için "ölüm" hassas bir konu. Anlatımı özen gerektiriyor. Toplumda "ölüm" ün çocukla konuşulacak bir konu olmadığı anlayışı hâkim. Bu tür konuların çocuğu karamsarlığa iteceği düşünülüyor. Bazı çocuklarda da ölüme karşı korku duygusu var..."*

Öğretmenlerin bazıları da Türkiye'nin jeopolitik konumuna dikkat çekerek ölüm olgusunun çokça tecrübe edilebileceğini, dolayısıyla bunun öğretilmesinin gerekli bir ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir. Ö9, böyle düşünen öğretmenlerden birisidir. O, konuyla ilgili düşüncesini şöyle belirtmektedir: *"Biz savaşa sürekli yakın bir ülkeyiz. Çevremizde savaş olan çok yerler var ve savaştan kaçan birçok insanla birlikte yaşıyoruz, onlarla beraber yaşıyoruz. Bu gerçek ile çocukları ne kadar erken yüzleştiresek o kadar iyi diye düşünüyorum. Buradan da böyle bir ihtiyacın olduğunu da söylemiş oluyorum...."* Ölüm konusunun öğretiminin bir ihtiyaç olduğunu şehit

²⁷ Ariès, Philippe, *Batılın Ölüm Karşısında Tavırları*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: Gece Yayınları, 1991), 11-116.

²⁸ McNeil, J.N.. "Young mothers' communication about death with their children", *Death education*, 6/4(1983), 324.

cenazelerinden yola çıkarak temellendiren Ö16, şunları ifade etmektedir: “...ve çocuklar televizyonda bununla ilgili filmler izliyorlar ya da bizim ülkemiz için konuşursak şehit cenazeleri olabiliyor. Özellikle şehit cenazeleri son yıllarda hem televizyonda hem medyada daha fazla gündeme geldi. Çocuklar tabii bunlardan etkileniyorlar. Çocuklar daha bir duyarlı olabiliyorlar....”

Araştırmaya katılan öğretmenlere göre ölüm konusunun öğretimi aynı zamanda sosyolojik bir ihtiyaçtır. Çünkü insan -dolayısıyla çocuk- sosyal bir varlıktır. Çocuk içerisinde yaşadığı çevrede, toplumsal yapının bir ferdi olarak ailesinde ya da sosyal medya ve TV’de ölüm olaylarına şahit olmakta, içerisinde ölme ve öldürme olan dijital oyunlar oynayabilmektedir. Dolayısıyla çocukları ölümden uzak tutmak mümkün değildir. Toplum içerisinde karşılaşılması kaçınılmaz olan bu olguya yönelik çocuklarda merak oluşmakta, çocuklar sorular sormakta ve cevaplar aramaktadır. Bu cevapları toplumun temelini oluşturan aile, içerisinde yaşadığı çevrede ve sanal ortamlarda bulmaya çalışan çocuk bazen onu kaygılandırarak yanlış bilgiler ile karşılaşmaktadır. Hâlbuki ailenin bir görevi de çocukları hayata hazırlayacak doğru bilgiler ile eğitmektir²⁹ Dolayısıyla çocukların olumsuz bilgiler ile karşılaşmamasını sağlama ve çocuğun merakını giderme ihtiyacı sınıfta doğru bilgiler ışığında ölüm konusunun anlatılması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

3.3. İhtiyacın Dinî Temeli

Din, ölümün anlamlandırılmasında veya anlaşılmasında önemli bir işlev görmektedir. Çünkü bireyleri anlam arayışına götüren ölüm, aynı zamanda dinî literatürü de yönlendiren bir kavram olmuş ve din de insanların anlam arayışı ile ölüm arasındaki bağ kurmaya ve bireyin bazı varoluşsal sorulara verdiği cevaplara katkı sağlamaktadır.³⁰ Bununla birlikte eğer çocuğa verilecek ölüm eğitimi, ölüm konusunun anlatımı doğru dinî bilgiler ile desteklenmez ise oluşacak boşluğun yerini alabilecek her türlü hurafe bilgi öğrencide ölüm kaygısı ve korkusu oluşturabilecektir. Bu durumu ifade eden öğretmenler, bu yönüyle konunun dinî bir temeli olduğunu belirtmektedir.

Araştırmaya katılan Ö13, ölüme dair bu öğretimin dinî temeli ve dinî bir ihtiyaç olduğunu şu ifadelerle belirtmiştir: “Kesinlikle böyle bir ihtiyaç vardır. Ölüm, hayatı ve hayat sonrası anlamlandıran bir şeydir. Bu anlamlandırma için din önemli bir bilgi kaynağıdır. Dolayısıyla bu alanda verilmezse çocuklar uçuk bilgilere sahip olabiliyorlar. Astral seyahatler, reenkarnasyon gibi birçok şey inancımıza ters olsa bile çocuklar inanabiliyorlar.” Ö3 ise ölümün anlatılmasının dinî boyutunu ahiret inancıyla ilişkilendirerek şunları söylemiştir: “Ölümlü bir dünyada yaşıyoruz ve insanlar gerek

²⁹ Mahmut Tercan, *Eğitim Sosyolojisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No: 150, 1985), 160.

³⁰ David H. Wulff, *Psychology of religion*, eds., D. A. Leeming, K. Madden, S. Marian, *Encyclopaedia Of Psychology And Religion*, (New York: Springer, 2010), 732-735. Akt. Halıcı Kurtulan, M.- Kararırmak, Ö., “Ölüm kaygısı, tinsellik, dindarlık eğilimi ve varoluş kaygısı arasındaki ilişkilerin incelenmesi”, *Spiritual Psychology and Counseling*, 1(2006), 164.

yakınlarını gerekse kendi canlarını bir gün Allah'a teslim edecekler, dolayısıyla Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi zaten dinimizde var olan ahiret inancı nedeniyle ben ölüm konusunun muhakkak anlatılması gerektiğine inanıyorum.” Ö9 da çocuklarda bazen öte dünyada hesap verme duygusuyla ölüm korkusunun oluşabileceğini, bu yüzden ölümün anlatılması gerektiğini şöyle ifade etmiştir: “İkinci olarak acaba çok günahımız var mı? Öldükten sonra bizim bunu düzeltme şansımız yok, diyerek korkuyorlar. Yine Allah'ın huzuruna gittiğim zaman bu konulara nasıl hesap vereceğiz? Nasıl öleceğiz, diye bir korkuları var. Bu yüzden dinî argümanlar ile anlatılmalı.” Ö16, dinin kendisinin ölüme dair bilgilendirme yaptığını dolayısıyla ölüm eğitiminin temelinde dinin yeri olduğunu şu şekilde açıklamıştır: “Bizim dinî kaynaklarımız bizleri diğer dünya için hazırlıyor, burada ölüm bir geçiş noktası bundan bahsetmemek olur mu?...”

Araştırmaya katılan öğretmenlerin bazılarına göre ölüm konusu dinin dolayısıyla DKAB derslerinin doğal konusudur. Dolayısıyla bu konudan bahsedilmesi dinin bir gereği olarak ihtiyaçtır. Ölümün bu derslerde anlatılmaması düşünülemez. Bu düşünceye sahip Ö3, şöyle söylemiştir: “Ölümlü bir dünyada yaşıyoruz ve insanlar gerek yakınlarını gerek kendi canlarını bir gün Allah'a teslim edecekler, dolayısıyla Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinde ve zaten dinimizde ahiret inancı olduğu için ben ölüm konusunun muhakkak anlatılması gerektiğine inanıyorum...” Ö16 da ihtiyacın gerekliliğine dair şu ifadeleri eklemiştir: “Bizim dinî kaynaklarımız bizleri diğer dünya için hazırlıyor. Burada ölüm bir geçiş noktası, bundan bahsetmemek olur mu? Eğer biz çocukların konuyla ilgili sorularına cevap vermezsek ki; Kur'an-ı Kerim'de bile Allah hem ölümü hemen ölüm sonrasını anlattığı birçok ayeti kerime var. Allah bile insana ölümü anlatıyor....”

DKAB derslerinde ölüm konusuyla ilgili öğretimin yapılmasının diğer gerekçesi ise ölüme dair hurafeye dayalı bilgilerdir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin büyük bir kısmı, ölüm konusunun dinî boyutuna dair doğru bilgilendirmenin gerekliliğine inanmaktadır. Ö7, bu noktada şunları ifade etmiştir: “...Hurafe bilgi de oldukça fazla. Çünkü ben bunu şöyle düşünüyorum. Çocuğun etrafındaki insanlardan eğer bunu bir kitabi bir bilgi olarak ya da sahih bir bilgi olarak öğrenmedi ise dolayısıyla kültürel kodları çocuğu ve düşüncesini yani farklı yöne sevk edebiliyor. Çevre, aile, ailenin eğitim durumu gibi pek çok şey ölüm algısını ve doğruluk düzeyini etkileyebiliyor...” Benzer şekilde Ö9 da ihtiyacın dinî temeline dair toplumda çokça inanılan hurafe bilgilere işaret etmektedir. Ö9, şunları söylemiştir: “Dinde çokça hurafe olduğu gibi ölüm anlayışında çok yanlış bilgiye sahibiz. İşte televizyondaki yayımlanan filmlerden tutun da ailelerden gelen işte atalar dini dediğimiz bir maalesef bizde din anlayışı var. Evet, hani Allah Teâlâ Kuran-ı Kerimin'de kendisi de söylüyor bizim din diye yaşadığımızı şey aslında tam manasıyla din değil açıkçası...”

Öğretmenlerden bazıları ölüm konusunun öğretiminin dinî temelini derste öğrencilerden gelen din-ölüm ilişkili sorulardan hareketle ortaya koymaktadır. Ö3, bu konuda şunları beyan etmiştir: “Ölümlü ilgili olarak Perşembeleri halk arasında yaygın bir kanaat vardır ve batıl bir inanç olarak halkımızda yaygındır. Perşembe günleri

ölenlerin ruhlarının ailelerini, yakınlarını ziyaret ettiği anlayışı var. Bununla ilgili bu tür sorular gelebiliyor. Buna dair araştırma yapan öğrenciler oluyor...” Ö9, kendisine sorulan soruların benzer ölüm anına dair hurafe bilgi içerdiğini şu şekilde ifade etmiştir: “Adamın biri ölmüş tabuta konmuş, kafasını kaldırıp tabuta vuruyor anlıyor ki ben öldüm. Buradan hareketle öğrenciler diyorlar ki o zaman ölüm anında hemen ruh demek ki ayrılmıyor bedenden. Acaba bize de toprağa girene kadar biz onu hissediyor muyuz?...” Ö17 de benzer soruları aldığını söylemiş ve şu şekilde örneklendirmiştir: “Hocam kısmen çok absürt, yanlış bilgiler olabiliyor. Mesela bir öğrencimiz cenaze evinde ölen kimsenin ayakkabılarını bir ay içeri almadıklarını söylediler. Eğer ayakkabılar içeri alınırsa o eve ölümü çağırabilir / gelebilir....” Ö21 ise ölüme dair hurafe bilgilerin kaynağının TV ekranları veya sosyal medyada yer alan dinî programlar ve paylaşımlar olduğunu ifade etmektedir. O, bu durumu şöyle açıklamıştır: “Çocuklar, televizyon kanallarında hoca diye kendilerini adlandıran bu kişilerin sözlerinden etkileniyorlar. Dolayısıyla ahiret hayatını ölüme dair çocukların kafasında fantastik diyebileceğimiz bilgiler var. Bu bilgileri de kırmak, yok etmek oldukça zor oluyor. Hatta diyebilirim ki hiçbir bilgi sahibi olmayan kişilerde biz daha rahat öğretim yapabiliyoruz. Ama biraz bilgi sahibi olan ön yargı sahibi olan kişilerden o düşünceyi kırmak inan ki çok zor. İşte, Azrail şöyle gelmiş, Cebrail söyle gülmüş, ölünce kafasından şu çıkmış gibi birçok hurafe bilgiyi ortadan kaldırmak oldukça zorlayıcı bir durum oluyor...”

TARTIŞMA VE SONUÇ

Ölüm olayı özellikle çocuklar için son derece önemli bir olay olup konuya dair gerekli eğitici ve öğretici tedbirler alınmadığı durumlarda, olumsuz etkileri hayat boyu devam edebilecektir. Bununla beraber ölüm konusunu çocuklara anlatmak ya da onlarla ölümü konuşmak yetişkinlerin en çok zorlandığı konuların başında gelmektedir. Ancak bu duruma rağmen DKAB derslerinde konular ve çoğunlukla çocukların soruları gereği öğretmenler birçok kez ölüm konusu anlatmak durumunda kalmaktadır. Eğitim ve öğretim sürecinde yaşanan bu süreçte DKAB öğretmenlerinin yaşadıkları tecrübelerle göre DKAB derslerinde ve diğer derslerde ölüm eğitiminin, ölüm konusunun anlatımının yapılması bir gerekliliktir. Diğer taraftan Doğan ve Tosun’un ifade ettiği gibi din dersleri her şeyden önce öğrencilerin hayat, hayatın anlamı ve değeri, ölüm ve ölüm sonrası gibi konularda öğrenciye cevap vermelidir.³¹ Ölüm konusunun öğretilmesinin bir ihtiyaç olduğunu belirten öğretmenlerden bazıları ise ölüm konusunun öğretiminin sorumluluk bilincini geliştirmeye ve hayata olumlu bakmaya imkân vereceğini düşünerek DKAB derslerinde çocuklara konunun öğretiminin bir gereklilik olduğunu ifade etmektedir. Bu durum özellikle ABD’de ve Avrupa’da bağımsız bir disiplin olan ölüm eğitiminin bir amacı olan yaşamın değerini anlama amacıyla paralellik göstermektedir.³² DKAB

³¹ Recai Doğan - Cemal Tosun, *İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, (Ankara: PegemA Yayıncılık, 2003), 51.

³² Tanhan ve Arı İnci, *Ölüm Eğitimi*, 95.

öğretmenleri, DKAB derslerinde ölüm konusunun öğretimini genellikle 3 temel ihtiyaç üzerine temellendirmektedir. Bunlar psikolojik, sosyolojik ve dinî temeldir.

Psikoloji ve ölüm eğitimi alanında yapılan çalışmalar ölüm kaygısı ve korkusunun temelinde birçok sebep olabilmekle beraber, *ölüm anında ve ölüm sonrasında neler olacağını bilememek* ve bununla ilgili olarak *sürecin belirsizlik durumu, sahip oldukları kimliği, bedeni, aileyi, denetim gücünü kaybetme korkusu, bedenin yok olacağı, ceza ve acı çekeceği, yalnız kalacağı, geride kalanlar için endişelenme*³³ ve *dindar olarak tanımlanacak insanlar için hesap verme ya da hesap verememe gibi düşünceler* başlıca sebeplerdendir. Söz konusu olumsuz etkilerin önüne geçmek için tüm eğitim ve öğretim süreçlerinde olduğu gibi ölüm konusunun anlatımı sürecinde de gelişim psikolojisi temelinde öğrencilerin fiziksel büyümelerine, zihinsel ve duygusal olgunlaşmalarına, hazırbulunuşluklarına, buldukları kritik ve gelişim dönemlerine, gelişimin temel ilkeleri doğrultusunda gelişim görevlerine³⁴ göre bir eğitim ve öğretim yapmak gerekmektedir. Öğrencilerin gelişimsel özelliklere ek olarak öğrenme psikolojisinin öngördüğü kuram ve ilkeler çerçevesinde öğrencilerde olumsuz bir etki yaratmadan ölüm konusunu onlara anlatmak gereklidir. Bu beklentiler ile ölüm konusunun eğitim ve öğretim yerlerinden en önemlisi okullar ve dersler olabilir. Çünkü ölümün anlatımı gelişim ve öğrenme psikolojisi noktasında belli eğitimleri almış öğretmenler tarafından gerçekleştirilecektir. Araştırma bulguları çocukların bazılarının aile ve çevrelerinde ölüm konusunu ile ilgili öğrendikleri bilgilerin onlarda kaygı ve korku oluşturduğunu göstermektedir. Söz konusu durumdan hareketle ölüm konusunun okulda ve derslerde anlatılması psikolojik bir temeli vardır. Bir diğer psikolojik gereksesi ise onların ölümle ilişkili kaygı ve korkuyu gidermelerine ve psikolojik açıdan iyi olmalarına katkı sağlayacağı düşüncesidir. Bireylerin psikolojik iyi olma hâli; sosyolojik, psikolojik vb. boyutların bütünlüğü içerisinde bireyin kendi iyiliğini koruması, sürdürmesi ve geliştirmesi için kendi sorumluluğunu almasıdır.³⁵ Yapılan araştırmalar da dindarlık ve psikolojik iyi olma arasında olumlu bir ilişki olduğunu göstermektedir.³⁶ Bu amaçları göz önüne alan, ölüm konusunun anlatıldığı ve

³³ Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), 157.

³⁴ Uğur Gürgân, *Eğitimin Psikolojik Temelleri*, ed. Nevin Saylan, *Eğitim Bilimine Giriş*, (Ankara: Anı Yay., 2020), 113-131.; Zeki Kaya, *Eğitimin Psikolojik Temelleri*, ed. Özcan Demirel, Zeki Kaya, *Eğitime Giriş*, (Ankara: Pegem Akademi, 18 basım, 2018), 97-121.; Şerife Işık, *Eğitimin Psikolojik Temelleri*, ed. Temel Çalık, Mehmet Metin Arslan, *Eğitime Giriş*, (Ankara: Pegem Akademi, 2019), 222-246.

³⁵ Göcen, *Pozitif Psikoloji Düzleminde Psikolojik İyi Olma ve Dini Yönelim İlişkisi: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma*, 99.

³⁶ Hatice Acar, "Manevi İyi Oluş ile Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2(2014), 91-412.; Fatma Balcı, Arvas, Öznel İyi-Oлма Hali İle Dini İnançlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/2(2017), 65-202.; Göcen, *Pozitif Psikoloji Düzleminde Psikolojik İyi Olma ve Dini Yönelim İlişkisi: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma*, 97-130.; Nuran Korkmaz Erdoğruca, "Tanrıya Bağlanma ve Psikolojik İyi Olma", *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6/12(2012), 95-112.; Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı Ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*, (Adana: Karahan Yayınları, 2007); Necmi Karslı, "Psikolojik İyi Oluş ve

dindarlığa olumlu katkı sağlayacak DKAB derslerini çocuk, ergen ve yetişkinlerin hayatı anlamasına / anlamlandırmasına, ölüm kaygısı ve korkusu gibi olumsuz psikolojik durumları giderebilmeye³⁷ ve psikolojik iyi olmaya katkı sağlaması bakımından bir ihtiyaç olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür. Araştırmaya katılan öğretmenler, öğrencilerinden bazılarının başta büyük ebeveynleri olmak üzere ebeveyn, kardeş, akraba veya arkadaşlarından kayıplar yaşadıkları ve bu kayıpların onları olumsuz etkilediklerini³⁸ ifade etmektedir. Çocukların ölümlerden olumsuz etkilenme düzeyleri ve yaşadıkları yas süreçleri yaşları, cinsiyetleri, zihin gelişimleri, yaşadıkları çevre, ailenin ölüme yüklediği anlam³⁹ vb. faktörlere göre değişiklik göstermektedir. Söz konusu süreçlerde yer alan çocukların yeni durumu anlayıp, kayıplarıyla birlikte değişen yaşam düzenlerine uyum sağlayarak hayatlarına devam etmeleri önemlidir. Uyum ise psikolojik dengenin temelini oluşturmaktadır.⁴⁰ Ölüm konusunun pedagojik ilkeler doğrultusunda çocuğa anlatılması veya bu süreçte manevi danışmanlık ve rehberlik yapılmasının çocuğun acı ve kederi yaşadığı yas sürecinden sağlıklı bir şekilde çıkmasına ve hayata tekrar bağlanmasına da yardımcı olacağı düşünülmektedir. Dolayısıyla ölümü kayıplar veya şahit olma yoluyla bir şekilde yaşayacak çocuklar için ölüm konusunun anlatılması psikolojik bir ihtiyaçtır.

Toplumsal ve kültürel yapının devamını sağlayacak ve onu nesillere aktaracak unsurlardan biri de sağlıklı eğitim süreçleridir.⁴¹ Eğitim ve öğretim süreçleri toplumun kültürünü, kültürünün etkisi olan din, dil, gelenek, görenek, değer anlayışı, sanat, dünya görüşü, tarih vb. unsurları konu edinmektedir. Bu yönüyle toplumun sahip olduğu kültürel unsur ve değerler ölüme belirli anlamlar yüklemektedir. Kimi kültürler ölümü bir ceza⁴² görürken kimi düşünce ve kültür yapıları ölümü bir

Dindarlık ilişkisi: Trabzon İlahiyat Örneği”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2019), 173-205.

³⁷ Tanhan ve Arı İnci, *Ölüm Eğitimi*, 94-95.

³⁸ Mustafa Köylü, “Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve “Ölüm Eğitimi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/17(2004), 118.; Ölüm ve Yas Travması, MEB Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü-Unicef, 2015; Gladys N. Bonnine Öğrencilerin Çocukların Ölümüne Tepkileri, Çeviri: Gülten Özaltın; *American Journal Of Nursing*, 64(1964), 1439-1440.

³⁹ Orbach, I. vd., “Children's Perception of Death and Interpersonal Closeness to the Dead Person”. *Omega*, 30(1995), 120-126.; Nazlı Sinem, Koymak, *7-11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 5.; M.W. Speece - B. Brent, “Children's Understanding of Death: A Review of Three Components of a Death Concept”, *Child Development*, 55(1984), 1685.; Tahta, vd., *Çocukların Yakınlarının Ölüm Kavramlarını Algılama Üzerine Kurdukları Sistemler ve Oyunlar*, 8.

⁴⁰ Clifford T. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, (İstanbul: Eğitim Yayınevi, 2015); Charles G. Morris, *Psikolojiyi Anlamak Psikolojiye Giriş*, çev. H. Belgin Ayvaşık, Melike Sayıl, (İstanbul, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 2015).

⁴¹ Durmuş Ali Arslan, *Eğitimin Sosyolojik Temelleri*, (İstanbul: Paradigma Akademi Yayınları, 2018), i.

⁴² Muhammet Koçak, *İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 60-76.

kurtuluş vesilesi⁴³ olarak görmektedir. Yine toplumlar, ölüme verdikleri anlamlar doğrultusunda bazen doğru bazen de yanlış örf ve âdetler⁴⁴ edilene bilmektedir. Bu noktada eğitim, toplumun kültürel mirasının bir parçası olarak ölüme verdiği anlam, ölen kimseye verilen değer, ölen kimsenin ardından yapılan faaliyet ve arkasında yatan sebepleri çocuklara anlatmak gereklidir. Böylelikle çocuklar içerisinde yaşadığı toplumun ölüme verdiği değeri kavrama imkânına sahip olacak ve çocuğun toplumsallaşmasına katkı sağlayacaktır. Diğer taraftan konuya dair bir eğitimle çocukların toplumun ölüm ile ilgili duygu, düşünce ve gelenek-göreneklere yabancılaşmasının önüne geçilebileceğine inanılmaktadır. Söz konusu gerekçeler bu ihtiyacın sosyolojik boyutuna işaret etmektedir. Bir diğer husus ise toplumsal hareketlilik, küreselleşme, teknolojik⁴⁵ ve sağlık alanındaki gelişmeler ile birlikte modern insanın ölüme dair değişen tavrıdır. Günümüzde birçok insan ölümü hayatının dışına atma eğilimindedir. Bu insanlara göre ölüm ne konuşulacak bir konudur ne de çocuklara anlatabilecek bir şeydir. Hâlbuki bu düşüncenin aksine çocuklar yaşanan Covid-19 salgını sürecinden çokça etkilenmiş,⁴⁶ Türkiye'nin komşularında şahit olduğu savaşlarda ve günlük hayatın rutini içerisinde ölümlerle sık sık karşılaşmış ve bu duruma yakinen şahitlik etmiştir / etmektedir. Çocukların sosyal hayatta var olduğunu bildikleri ve gördükleri ama konuşamadıkları, toplumda ve ailelerde konuşulması bir tabu hâline dönüşen ölüm olgusu onları kaygılandırmakta ve onu anlamlandırmakta zorlanmaktadır. Tabu olmaktan çıkarılarak sınıf ortamında öğrencilerin merakını gidermenin onların ölüme dair kaygılarını azaltmaya, ölümü anlamlandırmaya, kabullenmeye, hayatlarını daha zengin hale getirmeye ve olası kayıplarda güçlü kalabilmelerine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Hayatın sonu olarak algılanan ölüm ve ölüm ötesi ile ilgili dinlerin konuya dair açıklamaları, bireyin ölüm karşısındaki korkusunu veya kaygısını giderici bir fonksiyonu olabilir.⁴⁷ Çünkü ölüm kadar dinin ana konusunu teşkil eden çok az gerçek olgu bulunmaktadır. Ölümün varlığı bile dinî inancı meydana getirmektedir.⁴⁸ Bu

⁴³ Hamdi Kiziler, "Ahmed Yesevî'de Ölüm Algısı", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 5/3(Ekim 2016), 129-151.

⁴⁴ Alaaddin Yanardağ, "Örf Ve Adetler Sosyolojisi", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (Nisan 2017), 39-63.

⁴⁵ S. Tunay Kamer, *Eğitimin Sosyal ve Kültürel Temelleri, Kavramlar, Olgular ve Olaylar*, (Ankara: Pegem Akademi Yay., 2019), 26-40.; Tercan, *Eğitim Sosyolojisi*, 211-232.

⁴⁶ Gozde Akoglu, Tugba Karaaslan, "Covid-19 ve İzolasyon Sürecinin Çocuklar Üzerindeki Olası Psikososyal Etkileri", *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5/2(2020), 99-103.; Türkiye Psikiyatri Derneği, Covid-19 ve Çocuklar Raporu <https://psikiyatri.org.tr/uploadFiles/2420201236-cocuklarCOVID.pdf> (Erişim:15.05.2021); [https://www.unicef.org/turkey/documents/covid-19-salg%C4%B1n%C4%B1n-%C3%A7ocuklar-%C3%BCzerindeki-etkileri](https://www.unicef.org/turkey/documents/covid-19-salg%C4%B1n%C4%B1n%C4%B1n-%C3%A7ocuklar-%C3%BCzerindeki-etkileri) (Erişim:15.05.2021).

⁴⁷ Mustafa Koç, "Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açından Psikolojik Bir Değerlendirme", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/6(2002), 8.

⁴⁸ Meadow, M. J., Kahoe, R. D., *Psychology of religion: Religion in individual lives*, (New York: Harper ve Row. S., 1984), 330.

bakış açısıyla bakıldığında ve araştırmaya katılan öğretmenlerin çoğuna göre de ölüm konusunun sınıfta öğretilmesinin hem dinî gerekçesi hem de konunun öğretiminin dinî bir temeli bulunmaktadır. DKAB derslerinde çokça sorulan konularının başında gelen ölüm, dersin doğal konusu haline geldiği düşünülmektedir. Ölüm konusu DKAB derslerinde hemen hemen tüm konular ile ilişkili olabileceği gibi öğrencilerin ölüme dair soruları ile gündeme gelebilmektedir. Öğretmenlere göre ölüm, konusunun öğretimi ihtiyacının dinî temelini ortaya koyan bir diğer unsur ise ölüme dair korku ve kaygı oluşturan hurafe dinî bilgilerdir. Öğretmenlere göre, çocukların zihninde bu tarz hurafe bilgi çok fazla bulunmakta ve bu bilgiler olumsuzluk oluşturabilmektedir. Dolayısıyla ölüme dair dinî bilgilendirme yapılması bir ihtiyaçtır. Öğretmenler, yapılacak bir öğretimle ölüme dair doğru bilgilendirme yapmanın çocukların kaygı ve korkusunu gidermeye yardımcı olduğunu düşünmektedir. Diğer taraftan dindarlık ve ölüm kaygısı arasındaki ilişki ile ilgili yapılan araştırmaların birçoğunda dinî inanç ve dini pratiklerin ya da uygulamaların ölüm korkusunu azalttığını⁴⁹ göstermiş, bu ihtiyacı teyit etmiştir. Sonuç olarak öğretmenlerin ortaya koyduğu bu iki düşünce DKAB derslerinde ölüm konusunun öğretilmesinin dinî bir ihtiyaç olduğu şeklinde yorumlanabilir.

KAYNAKÇA

- Acar, Hatice. "Manevi İyi Oluş ile Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 18/2 (2014) 391-412.
- Akoğlu, Gözde & Karaaslan, Tuğba. "Covid-19 ve İzolasyon Sürecinin Çocuklar Üzerindeki Olası Psikososyal Etkileri" *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*. 5/2 (2020), 99-103.
- Aries, Philippe. *Batılının Ölüm Karşısında Tavırları*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1991.
- Arslan, Durmuş Ali. *Eğitimin Sosyolojik Temelleri*, İstanbul: Paradigma Akademi Yayınları, 2018.
- Aslan, Kadir. *Öğretmenlik Mesleğine Giriş. Temel Kavramlar*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Bacanlı, Hasan. *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 23. Basım, 2012.
- Balcı Arvas, Fatma. "Öznel İyi-Oлма Hali İle Dini İnançlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2/26 (2017) 165-202.

⁴⁹ Hayati, Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*, (İstanbul: Dem Yayınları, İstanbul, 2017), 64.; Stephen Harding, vd., "The Influence of Religion on Death Anxiety and Death Acceptance", *Mental Health, Religion & Culture*, 8(2005), 257.; Richardson, V.- Berman, S. - Piwowarski, M., "Projective assessment of the relationships between the salience of death, religion, and age among adults in America". *The Journal of General Psychology*, 109(1983), 149-156.; Chan Li Chum, Yap Cim Choo, "Age, Gender, And Religiosity As Related To Death Anxiety", *Sunway Academic Journal* 6, (2009), 2-3.; Mahboubeh Dadfar, D.Lester D. "Religiously, Spirituality and Death Anxiety" *Austin J Psychiatry Behav Sci*, 4/1(2017), 1061.; Murat Yıldız, "Dindarlık ve Ölüm Kaygısı: Tasavvufi Yaklaşım ve Günümüz Üniversite Öğrencileri", *Journal of Religious Culture*, 43(2001), 1-7.

- Bayhan, Pınar San & Artan, İsmihan. *Çocuk Gelişimi ve Eğitimi*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları, 2009.
- Bayrakçı, Mustafa. "Sosyal Öğrenme Kuramı ve Eğitimde Uygulanması". *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 4 (2007), 198 -210.
- Bee, Helen & Boyd, Denise. *Çocuk Gelişim Psikolojisi*, çev. Okan Gündüz. İstanbul: Kaktüs Yayınları, 2009.
- Berg, David W.& Daugherty, George G. *Teaching about Death*. ed. J. L. Thomas. Death and dying in the classroom: Readings for reference. Phoenix: Oryx Press, 1984.
- Bilgin, Beyza. *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Gün Yayıncılık, 1998.
- Bredenkamp, Sue. *Erken Çocukluk Eğitiminde Etkili Uygulamalar*. çev. Hatice Zeynep İnan - Taşkın İnan. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2016.
- Charles G. Morris. *Psikolojiyi Anlamak Psikolojiye Giriş*. çev. H. Belgin Ayvaşık, Melike Sayıl. İstanbul: Türk Psikologlar Derneği Yay., 2015.
- Chun, Chan Li & Chin Choo, Yap. "Age, Gender, And Religiosity As Related To Death Anxiety". *Sunway Academic Journal*. 6(2009), 2-3.
- Clifford T. Morgan. *Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Eğitim Yayınevi, 2015.
- Corr, Charles A. & Corr, Donna M. *Handbook of Childhood Death and Bereavement*. Missouri: Springer Publishing Co., 1996.
- Corr, Charles A. "A model syllabus for death and dying courses". *Death Education*, 1978, sayı 1, s. 433-457.
- Creswell, John W. *Nitel Araştırma Yöntemleri. Beş Yaklaşım Göre Nitel Araştırma ve Araştırma Deseni*. çev. M. Bütün - S. B. Demir. Ankara: Siyasal Kitabevi. 2. basım, 2015.
- Dahlgren, Toni & Decker, Iris Prager. *A unit on death for primary grades*. ed. J. L. Thomas. *Death and dying in the classroom: Readings for reference*. Phoenix: Oryx Press. 1984.
- Demirci Fettahoğlu, Sevgin. "Kurum kültürünün halkla ilişkiler çalışmalarına etkisi halkla ilişkiler ve kurum kültürü arasındaki etkileşim". *Verimlilik Dergisi*. 3 (2010), 65-103.
- Derek, Doyle. "Hospice: An education center for professionals". *Death Education*. 6 (1982), 213-226.
- Doğan, Recai & Tosun, Cemal. *İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*, Ankara: PegemA Yayıncılık. 2. Basım, 2003.
- Doka, Kenneth J. & Neimeyer, Reimeyer A. - Wittkowski, Joachim - Vallerga, Micheal - Currelley, Lorianne. "Productivity in Thanatology: An International Analysis". *OMEGA-Journal of Death and Dying*. 4/73(2016), 340-354.
- Ergin, Hatice & Armağan, S. Yıldız. *Gelişim Psikolojisi*, Ankara: Nobel Kitap, 2014.
- Eyüpoğlu Özışık, Suna. *Depresif Yakınlmaları Olan Hastaların Depresyon İle Ölüm Kaygısı Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. İstanbul: Maltepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

- Gladys, N. Bonnine. "Öğrencilerin Çocukların Ölümüne Tepkileri". *American Journal of Nursing*, 67/1439-1440. çev. Özaltın, Gülten, "Ölüm ve Yas Travması", MEB Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü-Unicef, 2015.
- Göcen, Gülüşan. "Pozitif Psikoloji Düzleminde Psikolojik İyi Olma ve Dini Yönelim İlişkisi: Yetişkinler Üzerine Bir Araştırma". *Toplum Bilimleri Dergisi*. Ocak 7/13 (2013), 97-130.
- Gullone, Eleonora. "The development of normal fear: A century of research". *Clinical Psychology Review*. 20/4(2000), 429-451.
- Gürgân, Uğur. *Eğitimin Psikolojik Temelleri*. Ed. Nevin Saylan. Eğitim Bilimine Giriş İçerisinde, Ankara: Anı Yay., 2020.
- Halıcı Kurtulan, M. & Kararırmak, Ö. "Ölüm kaygısı, tinsellik, dindarlık eğilimi ve varoluş kaygısı arasındaki ilişkilerin incelenmesi". *Spiritual Psychology and Counseling*, 1 (2006), 163-187.
- Harding, Stephen & Flannelly, Kevin. Weaver, Andrew, Costa, Karen, "The Influence of Religion on Death Anxiety and Death Acceptance". *Mental Health, Religion & Culture*. 8(2005), 253-261.
- Hökelekli, Hayati. *Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din*. İstanbul: Dem Yayınları. 2017.
- Hossain, Mohammad & Gilbert, Peter. "Concepts of Death: A Key to Our Adjustment Illness", *Crisis & Loss*. 18 cilt (2010) 19-36.
- Hulbert F. F. "Teaching about loss, change and bereavement in the primary school". *Journal of Progressive Judaism*. 13(1999), 79.
- Işık, Şerife. *Eğitimin Psikolojik Temelleri*. Ed. Temel Çalik - Mehmet Metin Arslan Eğitime Giriş. Ankara: Pegem Akademi. 2019.
- Jean, Dela Y.- Pichot, Pierre. "Psikolojinin Tanımları, Metodları ve Komşu Disiplinlerle İlgileri". çev. Erdoğan Fırat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 20(1972), 323-343.
- Kalish, Richard A. "Life and Death: Dividing the Indivisible". *Social Science and Medicine*. 2 cilt (1968), 249-259.
- Kamer, S. Tunay. *Eğitimin Sosyal ve Kültürel Temelleri, Kavramlar, Olgular ve Olaylar*. Ankara: Pegem Akademi Yay. 2019.
- Karaca, Faruk. *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları. 2000.
- Karateke, Tuncay. *Din Eğitimi ve Öğretiminin Temelleri*. ed. Hasan Dam. Din Eğitimi. İstanbul: Lisans Yayıncılık. 2019.
- Karlı, Necmi. "Psikolojik İyi Oluş ve Dindarlık İlişkisi: Trabzon İlahiyat Örneği". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 15(2019), 173-205.
- Kaya, Zeki. *Eğitimin Psikolojik Temelleri*, ed. Özcan Demirel. Zeki Kaya. Eğitime Giriş. 14. Baskı, Ankara: Pegem Akademi. 14. Basım, 2018.
- Kiziler, Hamdi. "Ahmed Yesevî'de Ölüm Algısı". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*. Ekim, 5 cilt 3(2016), 129-151.

- Koç, Mustafa. "Ölüm Korkusu Üzerine Kuramsal Açıdan Psikolojik Bir Değerlendirme". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/6(2002), 8-17.
- Koç, Mustafa. "Ölüm Psikolojisi I". *Tasavvuf: İlmî Ve Akademik Araştırma Dergisi*. 8(2002), 117-146.
- Koç, Mustafa. "Ölüm Psikolojisi II". *Tasavvuf: İlmî Ve Akademik Araştırma Dergisi*. 8(2002), 337-362.
- Koçak, Muhammet. *İslam Düşüncesinde Varlık ve Yaşam Değeri Açısından İnsan*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Koestenbaum, Peter. *Ölüme Yanıt Var mı?*. çev. Yılmaz Akgünlü, İstanbul: Okyanus Yayıncılık, 1998.
- Korkmaz Erdoğan, Nuran. "Tanrıya Bağlanma ve Psikolojik İyi Olma". *Toplum Bilimleri Dergisi*. 6/12(2012), 95-112.8
- Köylü, Mustafa. "Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve "Ölüm Eğitimi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 17/17(2004), 95-120.
- Koytak, Nazlı Sinem. *7-11 Yaş Grubundaki Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Kübler Ross, Elizabet. *There is Life after Death in Death and Dying*. ed. David L. Bender - Richard Hagen, Minnesota: Greenhaven Press. 1980.
- Leviton, Dan. "The scope of death education". *Death Education*. 1/1(1977), 41-56.
- Mahboubeh Dadfar - Lester D. "Religiously, Spirituality and Death Anxiety". *Austin J Psychiatry Behav Sci*. 4/1(2017), 1061.
- McNeil, J.N. "Young mothers' communication about death with their children". *Death Education*. 6/4(1983), 323-339.
- Meadow, M. J. - Kahoe, R. D. *Psychology of religion: Religion in individual lives*. New York: Harper ve Row. 1984.
- Merriam, Sharan B. *Nitel Araştırma*. ed. ve çev. S. Turan. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2013.
- Moore, Christine M. "Teaching about Loss and Death to Junior High School Students". *Family Relations*. 38/1(1989), 4.
- Morgan, John D. "Death education as a liberal art". *Death Education*. 8(1984), 289-297.
- Muris, Peter & Merckelbach, Harald - Gadet, Björn - Moulaert, Véniqueç. "Fears, Worries, and Scary Dreams in 4- to 12-Year-Old Children: Their Content, Developmental Pattern and Origins," *Journal of Clinical Child Psychology*. 29/1(2000), 43-52.
- Orbach, I. & Weiner, M. - Har'Even, D. - Eshel, Y. "Children's Perception of Death and Interpersonal Closeness to the Dead Person". *Omega*, 30(1995), 1-12.
- Patton, Michael Quinn. *How to use Qualitative Methods in Evaluation*. London: Sage Publication Stake, 1978. ed. R. E. Y. Lincoln. *Handbook of Qualitative Research*., CA: Thousand Oaks-Sage Publications. 2nd Editioni 2000.

- Pekergil, Murat. *Ölüm Olgusunun Din sosyolojisi Açısından Değerlendirilmesi: Konya Örneği*, Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Richardson, V. & Berman, S. & Piwowski, M. "Projective assessment of the relationships between the salience of death, religion, and age among adults in America". *The Journal of General Psychology*. 109(1983), 149-156.
- Schonfeld DJ. - Kappelman M. "The impact of school-based education on the young child's understanding of death". *Journal of Developmental and Behavioral Pediatrics*, Oct;11/5(1990), 247-252.
- Selçuk, Mualla. *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*. Ankara: T.D.V.Yayımları. 1990.
- Senemoğlu, Nuray. *Gelişim, Öğrenme ve Öğretim. Kuramdan Uygulamaya*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 21. Basım, 2012.
- Sharapan, Hedda. "Mister Rogers' Neighborhood: Dealing with death on a children's television series". *Death Education*. 1(1977), 131-136.
- Snow, Catherine E. - Van Hemel, Susan B. *Early Childhood Assessment Why, What, and How*, Consensus Study Report, National Research Council. Washington: The National Academies Press. 2008.
- Somerville, Rose M. "Death Education: Preparation for Living by Betty R. Green and Donald P. Irish". *The Family Coordinator, Aging and the Family*. 21/1(1972), 131-133.
- Speece, M.W. & Brent, S.B. "Children's Understanding of Death: A Review of Three Components of a Death Concept". *Child Development*. 55(1984), 1671-1686.
- Tahta, F. & Tahta, K. - Dernek, S. "Çocukların Yakınlarının Ölüm Kavramlarını Algılama Üzerine Kurdukları Sistemler ve Oyunlar". *Hacettepe University Faculty of Health Sciences Journal*. Ankara: 1. Uusal Sağlık Bilimleri Kongre Kitabı. 2015.
- Tanhan, Fuat & Arı, İnci Figen. *Ölüm Eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi Yay. 2009.
- Tanhan, Fuat. *Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminin Ölüm Kaygısı Ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Eğitimde Psikolojik Hizmetler Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2007.
- Tercan, Mahmut. *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları No: 150. 1985.
- Warren, S. L. & Sroufe, L. A. *Developmental issues*. ed. H. Ollendick -J. S. March. Phobic and anxiety disorders in children and adolescents: A clinician's guide to effective psychosocial and pharmacological interventions. Washington DC: Oxford University Press. 2004. 92-115.
- Wiley, John & Salkind, Sons N.J. *Child Development*, New York: The Macmillan Psychology Reference Series. 2002.
- Wulff, David H. *Psychology of Religion*. ed. D. A. Leeming, K. Madden, S. Marian. Encyclopaedia of Psychology and Religion. New York: Springer. 2010.
- Yanardağ, Alaaddin. "Örf Ve Adetler Sosyolojisi". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Nisan 9(2017), 39-63.

- Yapıcı, Asım. *Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık*. Adana: Karahan Yayınları. 2007.
- Yıldırım, Ali & Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Seçkin Yay. 6.basım. 2006.
- Yıldız, Murat. "Dindarlık ve Ölüm Kaygısı: Tasavvufi Yaklaşım ve Günümüz Üniversite Öğrencileri". *Journal of Religious Culture*. 43(2001), 1-7.
- Yin, Robert K. *Case Study Research: Design and Methods*. Los Angeles: Sage Publications. 5th edition, 2014.
- Yin, Robert K. *Qualitative Research From Start to Finish*. New York: The Quilford Press. 2011.
- Zelinsky, Lucille F. - Thorson, James A. "Educational approaches to preparing social work students for practice related to death and dying". *Death Education*. 6(1983), 313-322.

Elektronik Kaynaklar

- Bozkurt, Vesysel. "Pandeminin Toplumun Ruh Haline Etkisi ve Aile Üzerine Etkisi". Erişim 29.06.2021. <http://veyselbozkurt.com/2021/05/06/pandeminin-toplumun-ruh-hali-ve-aile-iliskileri-uzerindeki-etkisi/>
- Türkiye Psikiyatri Derneği. "Covid-19 ve Çocuklar Raporu". Erişim. 15.05.2021. <https://psikiyatri.org.tr/uploadFiles/2420201236-cocuklarCOVID.pdf>
- UNİCEF. "Pandeminin Çocuklar Üzerine Etkileri". Erişim 15. 05.2021. <https://www.unicef.org/turkey/documents/covid-19-salg%C4%B1n%C4%B1n%C4%B1n-%C3%A7ocuklar-%C3%BCzerindeki-etkileri>